

ΤΕΙ ΗΠΕΙΡΟΥ
ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΛΑΪΚΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

**Ειδολογικές επιδράσεις και Ιδεολογικές Επιρροές στη μουσική της
Κύπρου**

την περίοδο 1878 – 1931 μέσα από την εφημερίδα

«Φωνή της Κύπρου»

Πτυχιακή εργασία
ΧΡΙΣΤΟΔΩΡΟΥ ΜΝΑΣΩΝΟΣ

ΑΜΦ 1036

υπό την εποπτεία του

κ. Μάρκου Σκούλιου

Άρτα

Απρίλιος 2016

Στην Αρετή της Ανατολής, στην Ανατολή της Αρετής...
στο δάσκαλό μου Μάρκο Σκούλιο

Προοίμιο

«Η μουσική είναι η ακουστική έκφραση της κοινωνίας, μια εξαιρετική παραγωγή όπου συναντιούνται οι συγκρούσεις και οι εξουσίες, οι θόρυβοι και η τάξη»¹

«Δεν είναι δυνατόν να γείνη ένα έλεος δια τα καφέ αμάν της πόλεώς μας, τα οποία αυξάνονται και πληθύνονται από ημέρας εις ημέραν; Τα ουρλιάσματα των άτυχων αυτών καλλιτέχνιδων ως επί το πλείστον ενοχλούσι τους κεντρικότερους δρόμους. Και σκεφθήτε την εντύπωσιν, την οποία προξενούσι εις ένα ξένον. Μόνο εάν η πόλη εκατοικείτο από Κεμαλικούς θα ήτο δικαιολογημένη τοιαύτη πληθώρα καφέ αμάν με τόσας τραγουδιστρίας να ψάλλουν απαισιώς τα χυδαιότερα Τουρκικά άσματα.»²

«Είναι λοιπόν γεγονός πως μας τραβάνε και μας γοητεύουν τα κλαυσιάρικα ταγκό, οι μονότονοι αλλά γοργοί ρυθμοί του φοξ, το άγριο και εκκωφαντικό κροτάλισμα της τζαζ, οι λάγνες μελωδίες της ρούμπας... Σ' αυτήν την μουσική βρήκαμε την ιδεώδη έκφραση του αταβισμού μας και της απολίτιστης ψυχολογίας μας. Βέβαια δεν παύουμε να πιπιλούμε σαν καραμέλες τα ονόματα των απροσπέλαστων για μας δημιουργών της κλασσικής μουσικής: του Μπαχ, του Μπετόβεν, του Σοπέν κλπ. Μα αυτό τις πιο πολλές φορές γίνεται από σνομπισμό ... Η εξέλιξη ήρθε στο κουτί από την Ευρώπη. Την ακολουθούμε ανεξέλεγκτα και ριχτήκαμε με τα μούτρα στους γαργαλισμούς της.»³

«...ησήγαγον μεθοδικώς μετά της γνησίας Εκκλησιαστικής μουσικής και Ιταλικήν και Σμυρναϊκούς αμανέδες, ενεχείρισαν αυτήν εις τους μουσικούς εν η ευρίσκει έκαστος μελωδιάν κατά την ιδιοτροπίαν και αρεσκειάν του.»⁴

«...παίζει και εις γάμους και άλλας διασκεδάσεις διάφορα τεμάχια ελληνικά, τουρκικά και ευρωπαϊκά.»⁵

¹ Αταλί Ζακ, Θόρυβοι, Κέδρος, Αθήνα, 1978

²http://limassolhistory.blogspot.com.cy/2010/02/blog-post_7895.html , εφημερίδα Κήρυξ, Λεμεσός 26 Νοεμβρίου 1921

³ Εν χορδαίς και οργάνοις, Εν χορδαίς και οργάνοις Διασκεδάση και ψυχαγωγία στην Κύπρο από την αρχαιότητα μέχρι την Ανεξαρτησία, Ανθία Τεύκρου, «Όταν η πρωτεύουσα διασκεδάζει», εφημ. Ελευθερία, 31/7/1937, σελ.240

⁴ Οικονόμου Χαράλαμπος, Χορδή, Κ.Δ. Χαμπιαούρη, Πάφος 1940

⁵ Φωνή της Κύπρου, 19 Ιανουαρίου 1910, Μαθήματα Μουσικής, σελ. 4

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	4
1.1. Ιστορικό πλαίσιο Κύπρος 1878 – 1931	6
1.2. Ο Ελληνικός Τύπος της Κύπρου στα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας (1878 –1931)	11
1.3. Η εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου»	13
1.4. Ιδεολογικό πλαίσιο-«Η συσκοτιστική ομιλία του κ. Μπέβαν».....	16
1.5. «Λαογραφικές» αναφορές.....	18
2.1. Φιλαρμονικές – Μαντολινάτες	20
2.2. Ο οργανοποιός Κυπριανός Ευαγγελίδης «Μανδολίνα Κιθάραι»	23
2.3. Η διδασκαλία της ευρωπαϊκής μουσικής	30
2.3.1. Οι δάσκαλοι μουσικής	30
2.3.2. Τα πρώτα Ωδεία.....	35
3.1. Οπερέτες-Επιθεώρηση-θέατρο-χορός.....	39
3.2. Κλεόβουλος Αρτεμίδης.....	41
4. Η Εκκλησιαστική Μουσική της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας στην Κύπρο.	48
Συμπεράσματα	56
Βιβλιογραφία	60

Πρόλογος

Η εργασία αυτή είναι η προσπάθεια εφαρμογής των γνωστικών-θεωρητικών εργαλείων που μου πρόσφερε το τμήμα σε μια ερμηνευτική προσέγγιση και σχολιασμό ζητημάτων της κυπριακής μουσικής όπως προκύπτουν μέσα από τις αναφορές στον τύπο αλλά και την σχετική βιβλιογραφία γύρω από αυτά.

Συγκεκριμένα εξετάζω τις ειδολογικές αλλά και τις ιδεολογικές επιρροές της μουσικής στην Κύπρο κατά τα πρώτα χρόνια της αγγλοκρατίας με στόχο την κατανόηση του πλαισίου μεταποίησης και ανακατασκευής της αποκαλούμενης ελληνοκυπριακής «παραδοσιακής» μουσικής. Μέσα από τις αναφορές για τη μουσική που υπήρχαν στην εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου» επικεντρώθηκα στις συνθήκες επινόησης της «κυπριακής μουσικής παράδοσης», τη χρήση και την «κατάχρησή» της στα μουσικά είδη που αναφέρονται στην Κύπρο κατά την περίοδο των πενήντα πρώτων χρόνων της αγγλοκρατίας.

Ευχαριστώ συνολικά τους καθηγητές του Τμήματος Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής που μου πρόσφεραν το θεωρητικό υπόβαθρο για την προσέγγιση και ερμηνεία ζητημάτων στον τομέα της εφαρμοσμένης ανθρωπολογίας της μουσικής.

Ιδιαίτερος ευχαριστώ τον καθηγητή και επόπτη μου Μάρκο Σκούλιο για την αμέριστη συμπαράσταση, τις υποδείξεις, συμβουλές και παρατηρήσεις που μου πρόσφερε κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας αυτής.

Εισαγωγή

Η μελέτη αυτή παρουσιάζει ειδολογικές επιδράσεις και ιδεολογικές επιρροές στην ελληνοκυπριακή μουσική και ιδιαίτερα στην αποκαλούμενη «παραδοσιακή» τα πρώτα πενήντα χρόνια της αγγλοκρατίας.

Κυρίως περιορίζεται στις αντιλήψεις των λογίων αρθρογράφων - μιας εγγράμματης ελίτ - που αναφέρονται στη μουσική ζωή όπως οι ίδιοι τη βιώνουν, κατανοούν και την προβάλλουν μέσα από τα φύλλα της εφημερίδας «Φωνή της Κύπρου».

Σε πρώτο στάδιο μέσα από πρωτογενή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Βιβλιοθήκη του Πολιτιστικού Κέντρου του Ιδρύματος Αρχ. Μακαρίου Γ' συγκεντρώθηκε το υλικό με άμεσες ή έμμεσες αναφορές στη μουσική που υπήρχε στην εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου» από τη χρονιά της ίδρυσής της μέχρι το 1931. Επίσης συγκεντρώθηκε υλικό που αφορούσε στο ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο της περιόδου αυτής.

Για τα χρόνια 1879 –1882 συγκεντρώθηκε υλικό από την εφημερίδα «Νέον Κίτιο» για τη οποία γίνεται λόγος στο κεφάλαιο «Ιστορία του κυπριακού τύπου».

Κυπριακές εφημερίδες της περιόδου 1878 – 1950 ανατυπώθηκαν από τον Οργανισμό ανατυπώσεων και εκδόσεων Κυπρολογικού βιβλίου «Καντζιηλάρης» και ταξινομήθηκαν ανά εφημερίδα και χρονιά σε τόμους.

Η εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου» επιλέχθηκε εξαιτίας της πολυθεματικότητας και πληρότητας της και της συνεχόμενης κυκλοφορίας της. Η γλώσσα της με πολλά στοιχεία δημοτικής και με μια σχετική μετριοπάθεια η ιδεολογική χροιά της. Επίσης πόλη έκδοσης αρχικά ήταν η Λάρνακα που στέγαζε τα προξενεία και ήταν στο επίκεντρο των εξελίξεων. Αγκάλιαζε κάθε νεοφερμένο, δεχόταν τις νέες πολιτισμικές επιρροές και τις αφομοίωνε είτε με κομπό είτε με άκομπο τρόπο⁶.

Από το 1886 η εφημερίδα μεταφέρεται στην Πρωτεύουσα-Λευκωσία και αποκτά ένα υπερτοπικό χαρακτήρα. Στη διερευνητική φάση της εργασίας έγινε μια επισκόπηση και στις άλλες εφημερίδες της περιόδου άλλα η «Φωνή της Κύπρου» αποδείχτηκε ότι φιλοξενούσε ενδιαφέροντα άρθρα και αναφορές σε σχέση με τη μουσική.

⁶ Lucie Bonato, Χάρης Γιακουμής, KadirKada, Η νήσος Κύπρος, Φωτογραφικό οδοιπορικό από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα, Εν Τύποις, Λευκωσία 2005 σελ 225

Η επικέντρωση σε μια ελληνική εφημερίδα αφενός περιορίζει την έρευνα κυρίως σε αναφορές για τη μουσική των Ελλήνων της Κύπρου ενέχοντας τον κίνδυνο της αποσπασματικότητας και αφετέρου η πιθανή επιμέλεια του υλικού από μεμονωμένα πρόσωπα δημιουργεί ερωτήματα ως προς την αντικειμενικότητά τους.

Έτσι σε δεύτερο στάδιο διασταυρώθηκαν οι πληροφορίες του υλικού από παρεμφερή βιβλιογραφία και έγινε μια προσπάθεια ερμηνείας ζητημάτων της ελληνοκυπριακής μουσικής και των ιδεολογικών αγκυλώσεων αυτής της περιόδου.

Οι αναφορές που παρατίθενται έχουν να κάνουν κυρίως με τη «νέα» μουσική που εισάγεται και αναπτύσσεται με την έναρξη της βρετανικής αποικιοκρατίας. Η συγκρότηση φιλαρμονικών και μαντολινάτων, οι πρώτες συναυλίες ευρωπαϊκής μουσικής, η μουσική στο θέατρο, οι οπερέτες, η επιθεώρηση, η μουσική επένδυση του βουβού κινηματογράφου. Επίσης οι πρώτοι δάσκαλοι μουσικής και η διδασκαλία μουσικών οργάνων, η εισαγωγή μαθημάτων μουσικής θεωρίας και ανάγνωσης, το «ύψιστο μάθημα της αρμονίας»⁷ και οι πρώτες προσπάθειες συγκροτημένης διδασκαλίας μουσικής με την ίδρυση των πρώτων Ωδείων. Σχόλια σε μουσικά περιοδικά, αναφορές στην εκκλησιαστική μουσική και παρουσιάσεις σχετικών βιβλίων. Δημοσιεύσεις και διαφημίσεις για την οργανοποιία, το οργανολόγιο, και τις πρώτες εισαγωγές πιάνων. Δεν υπήρχε καμία αναφορά για θέατρο σκιών και την μουσική του, καμία αναφορά για «καφέ αμάν», όπως καμία αναφορά στη μουσική από κάποιο γλέντι⁸. Επίσης δεν υπήρχαν αναφορές σε μουσική άλλων κοινοτήτων εκτός από μια Τουρκική συναυλία που και πάλι δεν σχολιάζεται το ρεπερτόριο της.

Επίσης στην εργασία αυτή παρουσιάζονται εκτενέστερα τρεις προσωπικότητες που φαίνεται να ξεχωρίζουν μέσα από την πρωτογενή έρευνα αλλά και από το έργο και τη δράση τους που ακόμη αποτελεί σημείο αναφοράς για τα κυπριακά μουσικά δεδομένα. Ο Κυπριανός Ευαγγελίδης, ο Κλεόβουλος Ατρεμίδης και ο Στυλιανός Ελευθερίου Χουρμούζιος.

⁷ Φωνή της Κύπρου, 12 Σεπτεμβρίου 1912, Μαθήματα Μουσικής, σελ.2

⁸ Γνωρίζουμε από πηγές ότι υπήρχε θέατρο σκιών και καφέ αμάν, Εν χορδαίς και οργάνοις, ο.π. σελ 388, σελ. 258

1.1. Ιστορικό πλαίσιο 1878 -1931

Η Κύπρος το 1571 καταλαμβάνεται ολοκληρωτικά από τους Οθωμανούς και ξεκινά η οθωμανική περίοδος που διαρκεί μέχρι το 1878 όταν η Αγγλία καταλαμβάνει την Κύπρο με βάση μια σειρά συνθηκών που σύναψε με την οθωμανική κυβέρνηση. Η αρχική και κύρια συνθήκη υπογράφηκε μυστικά στις 4 Ιουνίου 1878 ενώ ο ρωσοτουρκικός πόλεμος που βρισκόταν σε εξέλιξη απέβαινε εις βάρος του οθωμανικού κράτους. Ο σουλτάνος, Αβδούλ Χαμίτ Β', ζήτησε βοήθεια από τη Βρετανία η οποία – παίρνοντας ανταλλάγματα - ήταν διατεθειμένη να υπογράψει συμφωνία συμμαχίας με την οθωμανική κυβέρνηση αφού η ανάσχεση του ρωσικού επεκτατισμού στην Εγγύς Ανατολή ήταν βασικός στόχος της εξωτερικής της πολιτικής. Η Βρετανία ανέλαβε τη δέσμευση να συμπολεμήσει στο πλευρό του σουλτάνου και σε αντάλλαγμα ο σουλτάνος από τη μια δεσμευόταν να καθιερώσει διοικητικές μεταρρυθμίσεις με σκοπό την προστασία των χριστιανών υπηκόων του στην Ασία και από την άλλη εξουσιοδοτούσε τη Βρετανία να καταλάβει την Κύπρο και να ασκεί τη διοίκησή της⁹. Ο σουλτάνος θα εξακολουθούσε να παίρνει το ποσό των 92500 λιρών από το φόρο της δεκάτης αλλά προστίθενται στο φορολογούμενο Κύπριο φόροι που θα κάλυπταν τα έξοδα του αποικιοκρατικού διοικητικού μηχανισμού¹⁰. Η κίνηση αυτή της Μεγάλης Βρετανίας εντάσσεται στην τάση των Ευρωπαίων για δημιουργία αποικιών έξω από την Ευρώπη, τάση που εκδηλώθηκε πιο έντονα από το 1850 ως το 1914 και έμεινε γνωστή στην ιστορία ως αποικιακός ιμπεριαλισμός¹¹.

Το 1882 οι αποικιοκράτες πραγματοποίησαν απογραφή πληθυσμού. Σύμφωνα με αυτήν ο πληθυσμός ανερχόταν σε 186.000 άτομα. Η κεντρική βρετανική κυβέρνηση δεν είχε δώσει συγκεκριμένες οδηγίες για την αποτύπωση των θρησκευτικών ομάδων κατά την απογραφή έτσι ο αρμοστής και οι συνεργάτες του για το θρήσκευμα επέλεξαν να διατηρήσουν τα στοιχεία της απογραφής του 1841. Έτσι το 73% καταγράφηκαν ως χριστιανοί ορθόδοξοι

⁹ Ιστορία της Κύπρου, Αγγλοκρατία (1878 – 1959), Οδύσσεια, Λευκωσία 2010, τόμ. Γ' σελ. 9

¹⁰ Σοφοκλέους Κλ. Αντρέας, Στυλιανός Χουρμούζιος, «Προς τους Μωαμεθανούς» Σάλπιγξ, 11 Ιουνίου 1888, σελ 78

¹¹ Τσιρπανλής Ζαχαρίας Ν., Η Ευρώπη και ο Κόσμος, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 363

(137,632 άτομα), 24,9% καταγράφηκαν ως μουσουλμάνοι και 1,2% ως καθολικοί, Μαρωνίτες¹², Αρμένιοι¹³, Εβραίοι, προτεστάντες και Ρομά.¹⁴

¹² Η πρώτη εμφάνιση των Μαρωνιτών στην Κύπρο παρατηρείται στα τέλη του 7ου αιώνα (686 μ.Χ.), κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Βυζαντινού Αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β' και προέκυψε εξαιτίας των αραβικών επιδρομών και των θρησκευτικών συγκρούσεων στη Συρία και το Λίβανο. Η Κύπρος έγινε ένα από τα ασφαλή καταφύγια για τους Μαρωνίτες. Ένα μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα Μαρωνιτών στο νησί παρατηρείται στα τέλη του 12ου αιώνα, μετά την αγορά της Κύπρου από τον Φράγκο Βασιλιά της Ιερουσαλήμ Γκυ ντε Λουζινιάν το 1192. Ο Φράγκος Βασιλιάς, ο οποίος επιθυμούσε να εγκαθιδρύσει ένα φεουδαρχικό βασίλειο δυτικού τύπου στο νησί, ενθάρρυνε την εγκατάσταση Μαρωνιτών για να ενισχύσει την καθολική παρουσία. Κατά την αγγλοκρατία οι Μαρωνίτες εκμεταλλεύτηκαν την θρησκευτική ελευθερία και την αστική ανάπτυξη και αρκετοί μετακινήθηκαν από τα χωριά τους στις πόλεις, ιδιαίτερα στη Λευκωσία. Μετά την ανεξαρτησία της Κύπρου το 1960 και σύμφωνα με το Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας, οι Μαρωνίτες (όπως και οι Αρμένιοι και οι Λατίνοι της Κύπρου) αναγνωρίζονται ως «θρησκευτικές ομάδες». Σε δημοψήφισμα το 1960, οι τρεις θρησκευτικές ομάδες κλήθηκαν να επιλέξουν να ενταχθούν στην ελληνοκυπριακή ή την τουρκοκυπριακή κοινότητα. Επέλεξαν να ενταχθούν στην ελληνοκυπριακή κοινότητα. Ως εκ τούτου, τα μέλη και των τριών ομάδων απολαμβάνουν τα ίδια προνόμια, δικαιώματα και οφέλη με τα μέλη της ελληνοκυπριακής κοινότητας, συμπεριλαμβανομένων του δικαιώματος ψήφου, και του δικαιώματος της εκλογής τους σε δημόσια αξιώματα και θέσεις της Κυβέρνησης και της πολιτείας, σε όλα τα επίπεδα. Επιπλέον, οι Αρμένιοι, οι Λατίνοι και οι Μαρωνίτες, οι οποίοι ψηφίζουν στις Βουλευτικές Εκλογές ως μέλη της ελληνοκυπριακής κοινότητας, εκλέγουν επιπρόσθετα έναν Αντιπρόσωπο από τις τάξεις τους στη Βουλή των Αντιπροσώπων. Φραγκέσκου Μαριάννα, Χατζηλύρας Αλέξανδρος-Μιχαήλ, Οι Μαρωνίτες της Κύπρου, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, Λευκωσία 1912, σελ. 8 - 11

¹³ Οι Αρμένιοι έχουν μια συνεχή τεκμηριωμένη παρουσία στο νησί από το 578 μ.Χ.. Κατά την εκστρατεία του εναντίον του Πέρση Βασιλιά Χοσρόη Α', ο Βυζαντινός Στρατηγός Μαυρίκιος ο Καππαδόκης συνέλαβε 10.090 Αρμένιους στην Αρζανήνη, από τους οποίους περίπου 3.350 μεταφέρθηκαν στην Κύπρο. Κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο κατέφθασαν περισσότεροι Αρμένιοι για πολιτικούς, εμπορικούς και στρατιωτικούς λόγους. Το 973 ο Καθολικός (Πατριάρχης) Χατσίκ Α' ίδρυσε την Αρμενική Επισκοπή στη Λευκωσία. Κατά την Αγγλοκρατία Αρμένιοι ήρθαν στην Κύπρο για να εργαστούν ως διερμηνείς και δημόσιοι λειτουργοί στα προξενεία και τη βρετανική διοίκηση. Ο αριθμός των Αρμενίων στην Κύπρο αυξήθηκε σημαντικά μετά τις μαζικές απελάσεις, τις τρομερές σφαγές και τη Γενοκτονία που διέπραξαν οι Οθωμανοί και οι Νεότουρκοι (1894-1896, 1909 και 1915-1923). Καλλιεργημένοι και φιλοπρόοδοι, έφεραν μια νέα πνοή στην παλιά κοινότητα και δεν άργησαν να ορθοποδήσουν και να καθιερωθούν ως άνθρωποι των γραμμάτων, των επιστημών και των τεχνών. Η Ανεξαρτησία του 1960 έφερε μια νέα εποχή για τους Αρμένιους της Κύπρου, οι οποίοι αναγνωρίστηκαν ως θρησκευτική ομάδα, επέλεξαν να ανήκουν στην ελληνοκυπριακή κοινότητα. Χατζηλύρας Αλέξανδρος-Μιχαήλ, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, Λευκωσία 1912, σελ. 8 - 14

Οι Ελληνοκύπριοι αγκάλιασαν την άφιξη των Βρετανών με τις «φιλελεύθερες» πολιτικές αφού πίστευαν πως θα τους έδιναν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης και αυτό στη συνέχεια θα τους έδινε τη δυνατότητα να ενωθούν με την Ελλάδα όπως έγινε με τα Επτάνησα το 1867. Οι Βρετανοί παραχώρησαν Σύνταγμα το 1878 και ιδρύθηκαν δύο Συμβούλια, το Εκτελεστικό και το Νομοθετικό.¹⁵

«Ο κυπριακός λαός έμπαινε σε μια μεγάλη περιπέτεια. Η Κύπρος είχε επιλεγεί διότι οι Βρετανοί έκριναν ότι η ανάμεικτη πληθυσμιακή σύνθεσή της αποτελούσε πλεονέκτημα. Η φυλετική ανάμειξη ήταν κίνητρο για τη βρετανική αυτοκρατορία. Ο ανομοιογενής χαρακτήρας του πληθυσμού έπρεπε να συντηρηθεί στο βαθμό που υπήρχε. Στο βαθμό που δεν υπήρχε έπρεπε να κατασκευαστεί...»¹⁶.

Τον ανομοιογενή χαρακτήρα καλλιεργεί και το εκπαιδευτικό σύστημα στην Κύπρο το οποίο ρυθμίστηκε με διάταγμα που προέβλεπε ένα διπλό σύστημα σχολείων, μουσουλμανικών και χριστιανικών. Σχηματίστηκαν δύο ξεχωριστές επαρχιακές επιτροπές οι οποίες εποπτεύονταν από δύο ξεχωριστά εκπαιδευτικά συμβούλια. Η βρετανική διοίκηση ευνόησε την εφαρμογή διαφορετικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Επέτρεψε τα εκπαιδευτικά προγράμματα των χριστιανικών σχολείων να εκπορεύονται από το Ελληνικό κράτος και τα προγράμματα των μουσουλμανικών σχολείων από το Οθωμανικό κράτος.

Το σχολείο στις αποικίες του 19^{ου} αιώνα παρείχε «τη βάση για τις νέες φαντασιωμένες κοινότητες, μέσα από τις οποίες, οι ιθαγενείς μπορούσαν να δουν τον εαυτό τους ως έθνος»¹⁷. «Τα σχολικά συστήματα [...] δημιούργησαν νέα προσκυνήματα που είχαν τη Ρώμη τους (δηλαδή το κέντρο τους)»¹⁸ Στα σχολεία ομιλείται η αντίστοιχη επίσημη εθνική γλώσσα των δύο κοινοτήτων και όχι η κυπριακή διάλεκτος. Κάθε σχολείο χρησιμοποιούσε τα δικά του εθνικά σύμβολα.

Γεγονότα αυτής της περιόδου όπως ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, ο μακεδονικός αγώνας (1904-1908), οι βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913) αναζωπυρώνουν τον εθνικισμό. Οι

¹⁴ Ιστορία της Κύπρου, όπ. π. Σελ.59 - 60

¹⁵ Για τα προβλήματα της λειτουργίας τους βλέπε.....

¹⁶ Ιστορία της Κύπρου, όπ. π σελ. 15

¹⁷ Θεοδωρίδης Π . Π . Οι μεταμορφώσεις της ταυτότητας , Αντιγόνη , Θεσσαλονίκη 2004 σελ 41 (παρουσιάζονται τα λόγια του Anderson)

¹⁸ Θεοδωρίδης Π . Π . σελ . 40

Έλληνες της Κύπρου τρέφουν ελπίδες για «ένωση» με το ελληνικό κράτος όμως αυτές διαψεύονται όταν το 1914, με την έναρξη του Α' παγκοσμίου πολέμου και την ένταξη της οθωμανικής αυτοκρατορίας στο αντίπαλο στρατόπεδο των Κεντρικών Δυνάμεων, η Αγγλία προσαρτά μονομερώς την Κύπρο. Ακολουθεί η Μικρασιατική καταστροφή και οι ελπίδες αποκλείονται οριστικά όταν το 1925 η Κύπρος ανακηρύσσεται βρετανική αποικία μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης (1923) και την παραίτηση της Τουρκίας από τα δικαιώματα της πάνω στην Κύπρο.

Κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών της βρετανικής διοίκησης στην Κύπρο συμβαίνουν τεράστιες αλλαγές σε όλους τους τομείς. «Το νησί βγαίνει από το λήθαργό του μεταμορφώνεται και παίρνει αποφασιστικά το δρόμο του εκσυγχρονισμού »¹⁹ Γίνονται μεγάλα έργα που αφορούν την υποδομή όπως κατασκευή δρόμων, σιδηροδρόμου, λειτουργία λιμανιών. Λαμβάνονται μέτρα στη δικαιοσύνη, την εκπαίδευση, τη γεωργία, την υγεία. Αρχίζει ο εξαστισμός των πόλεων και η λειτουργία του κυπριακού Τύπου²⁰. «Σμικρύνονται» οι αποστάσεις με το σιδηρόδρομο και την ανάπτυξη της ακτοπλοΐας. Υπάρχει μια πρώτη εκβιομηχάνιση των πόλεων με δυτικά πρότυπα, διευρύνονται οι αγορές τους και η κατασκευή δρόμων ευνοούν τις μετακινήσεις και το εμπόριο. Σταδιακά η ύπαιθρος αρχίζει να παρουσιάζεται με μια λαογραφική χροιά και αρχίζει η διαφοροποίηση του πολίτη της πόλης από αυτόν της υπαίθρου. Επίσης αναδύεται η αστική τάξη κυρίως στην Λάρνακα και την Λεμεσό αφού διαθέτουν λιμάνι που ευνοεί τον πλουτισμό από το εμπόριο.

Η αποικιοκρατία δομείται πάνω σε μεγάλες αντιθέσεις και μέσα από αλλεπάλληλες μεταρρυθμίσεις. Πεποίθηση των αποικιοκρατών είναι πως «προορισμός του λευκού ανθρώπου» είναι «να αφυπνίσει τους λαούς των άλλων ηπείρων και να τους δείξει όχι μόνο τους νέους τύπους της υλικής ζωής, αλλά και τις νέες αντιλήψεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής»²¹.

¹⁹ LucieBonato, Χάρης Γιακουμής, KadirKada, Η νήσος Κύπρος, Φωτογραφικό οδοιπορικό από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα, Εν Τύποις, Λευκωσία 2007, σελ. 16

²⁰ Για το ρόλο της εθνικής έντυπης γλώσσας στο έθνος κράτος βλ . οπ. 4 σελ 38 – 39 (σχολιάζοντας τις θέσεις του Andersonκαι Επιστημονικό Συνέδριο Έθνος – Κράτος – Εθνικισμός 21-22 Ιανουαρίου 1994 , Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας , Αθήνα , 1995 σελ 92 και 95 (άρθρο Δεμερτζή σχολιάζοντας τη θέση του Gellner για την εγγράμματη κουλτούρα – σχολείο – έθνος)

²¹Τσιρπανλής Ζ., ο.π. σελ. 365 - 366

Το κίνημα του 1931 (Οκτωβριανή εξέγερση) και τα αίτιά του²² καταδεικνύουν μια άλλη όψη της αγγλοκρατίας. Οι Ελληνοκύπριοι οδηγούνται στην πρώτη μαζική εξέγερση κατά των Άγγλων αποικιοκρατών εξαιτίας της οικονομικής εξαθλίωσης των εργατών και των αγροτών. Η διεθνής οικονομική ύφεση του 1929 είχε θίξει και την Κύπρο. Οι Έλληνες της Κύπρου ζητούν να μειωθούν οι υψηλοί μισθοί των κυβερνητικών υπαλλήλων και να καταργηθούν οι θέσεις που δεν ήταν απαραίτητες. «Ποσοστό 58% των δαπανών της αποικίας κάλυπταν οι αποδοχές των υπαλλήλων της». Ωστόσο το αίτημά τους δε γίνεται δεκτό. Επιπλέον οι Ελληνοκύπριοι αντιδρούν εξαιτίας της προσπάθειας του Κυβερνήτη Στορς να ελέγξει το εκπαιδευτικό σύστημα²³. Τέλος η απογοήτευσή τους από την απόρριψη του αιτήματός τους για Ένωση²⁴ οδηγεί στην «αιματηρή»²⁵ αυτή εξέγερση που είχε ως συνέπεια τη σκλήρυνση της στάσης των αποικιοκρατών οι οποίοι επέβαλαν μια ανελεύθερη πολιτική στο νησί με το νέο Κυβερνήτη, τον Πάλμερ, γνωστή ως παλμεροκρατία (1933-1939).

²² Ιστορία της Κύπρου, όπ. π σελ. 93-100

²³ Ιστορία της Κύπρου, όπ. π σελ.95

²⁴ Ιστορία της Κύπρου, όπ. π σελ. 96

²⁵ Ένας νεκρός-ο δεκαοχτάχρονος Ονούφριος Κληρίδης.

1.2. Ο Ελληνικός Τύπος της Κύπρου στα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας (1878 –1931)

Ο Anderson αναφέρει τη συμβολή της τυπογραφίας στην εθνική ομογενοποίηση²⁶. Το έθνος στα πλαίσια των «φαντασιακών» κοινοτήτων ταυτίζεται με τις πολιτικές κοινότητες τις οποίες διαμορφώνει η έντυπη γλώσσα.

Η πρώτη κυπριακή εφημερίδα, με τον τίτλο « Κύπρος / Cyprus », εκδόθηκε το 1878 στη Λάρνακα από τον Θεόδουλο Κωνσταντινίδη, εκπαιδευτικό που είχε εργαστεί σε σχολεία στο Κάιρο. Κατ' απαίτηση του Βρετανού Αρμοστή η εφημερίδα κυκλοφορούσε παράλληλα και στην αγγλική γλώσσα. Στο πρώτο του άρθρο στην εφημερίδα ο Θεόδουλος Κωνσταντινίδης εξέφρασε τις ιδέες του Διαφωτισμού για το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης για το δικαίωμα της ανεξαρτησίας του Τύπου²⁷.

Ο Διαφωτισμός ορίζεται ως μια χαρακτηριστική συστοιχία ιδεών όπως ο λόγος, ο εμπειρισμός, η επιστήμη, η πρόοδος, η ελευθερία και η εκκοσμίκευση, ως ένα πνευματικό κίνημα και μια εκδοτική βιομηχανία με το αναγνωστικό της κοινό και ως ένα ρεύμα διανόησης.²⁸

Ο Θεόδουλος Κωνσταντινίδης μη μπορώντας να αντεπεξέλθει οικονομικά στην έκδοση και της αγγλόφωνης εφημερίδας που απαιτούσε την εργοδότηση Βρετανού συντάκτη, αναγκάστηκε σε ένα χρόνο να πωλήσει την εφημερίδα του. Η εφημερίδα πωλήθηκε στον Ου. Πάλμερ, τον Βρετανό συντάκτη, και συνέχισε να εκδίδεται μόνο στα αγγλικά πλέον μέχρι το 1882. Ο Θεόδουλος Κωνσταντινίδης στη συνέχεια εξέδωσε νέα εφημερίδα με τίτλο « Νέον Κίτιον» (1879 – 1882) καθώς και τα περιοδικά «Ευτέρπη» (1881) και « Κεραυνός ».

Οι εκδόσεις εφημερίδων που ακολούθησαν ήταν πολλές όμως οι περισσότερες ήταν βραχύβιες. Οι πιο αξιομνημόνευτες ήταν: η εφημερίδα « Στασίνοσ που εκδόθηκε το 1882 από τον Θεμιστοκλή Θεοχαρίδη στη Λάρνακα και μετονομάστηκε σε «Φωνή της Κύπρου», η «Αλήθεια» που εκδόθηκε το 1880 στη Λεμεσό από τον Αριστοτέλη Παλαιολόγο, η « Σάλπιγξ» κυκλοφόρησε στη Λεμεσό το 1884 με πρωτεργάτη το Στυλιανό Χουρμούζιο ,ο «Χωριάτης» σατιρικό έντυπο του Χριστόδουλου Κουππά που

²⁶ Θεοδωρίδης Π, Οι μεταμορφώσεις της ταυτότητας, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη 2004,σελ. 38

²⁷ Χρυσάνθου Χρυσάνθος, ΜΜΕ: Μάρτυρες και πρωταγωνιστές, Αρμίδα, Λευκωσία 2008, σελ.17-18

²⁸ HallS.-Gieben B., Η διαμόρφωση της Νεωτερικότητας, Σαββάλας, Αθήνα 2003, σελ. 46-48

εκδόθηκε στη Λάρνακα το 1884, ο «Διάβολος» σατιρικό έντυπο του 1888 με τη συμμετοχή του ποιητή Βασίλη Μιχαηλίδη, ο «Ευαγόρας» που κυκλοφόρησε στη Λευκωσία από τον Περικλή Μιχαηλίδη, το «Έθνος» που εκδόθηκε το 1891 στη Λάρνακα από τον Σπυρίδωνα Γρύσπη, «Ο Ραγιάς» σατιρική εφημερίδα του Γεώργιου Σταυρίδη στην Κερύνεια το 1898, η «Ελευθερία» εκδόθηκε το 1906 στη Λευκωσία από τον Κύρο Σταυρινίδη, η «Πατρίς» του Αχιλλέα Λιασίδη στη Λευκωσία, το «Μαστίγιον» σατιρική εφημερίδα του ποιητή Ιωάννη Περγίου στη Λευκωσία το 1911 κ.ά.

Εφημερίδες κυκλοφόρησαν και στην αγγλική γλώσσα. Οι εφημερίδες αυτές στην αρχή εκδίδονταν από Βρετανούς για την ενημέρωση των Βρετανών στρατιωτών και υπαλλήλων που υπηρετούσαν στην Κύπρο. Τέτοιες ήταν η «Cyprus Times» (1880 – 1881), «Cyprus Herald» (1881 – 1887), «The Times of Cyprus» (1886-1896), «The Owl» (1888 – 1902), «The Cyprus Weekly Times» (1913-1914) κ.ά.

Επίσης υπήρχαν και εφημερίδες που εκδίδονταν στην τουρκική γλώσσα. Ο Αρμένιος Αλκασάν Σαραφιάν είναι ο πρώτος που εξέδωσε την εφημερίδα «Ntil-Al- Sark» (1889 – 1891) στην παλαιοτουρκική-αραβική γλώσσα. Ακολούθησαν οι εκδόσεις των εφημερίδων «Sadet» (1889), «Zaman» (1891) που όπως αναφέρει ο Χρυσάνθος Χρυσάνθου στο πρώτο της φύλλο ανάμεσα στους στόχους της ήταν «ο αγώνας κατά της βρετανικής αποικιοκρατίας, η διατήρηση της εθνικής συνείδησης των Τουρκοκυπρίων, ο αγώνας κατά των ελληνοκυπριακών εφημερίδων και η διατήρηση της τουρκικής γλώσσας²⁹». Ακόμα κυκλοφόρησαν μεταξύ άλλων οι εφημερίδες «Kibris» (1893-1898, 1913-1915), «Kokonoz» (1896-1897), «Mirat -i- Zaman» (1901-1910), «Islam» (1907-1909), «Vatan» (1911-1913, 1920-1925), «Soz» (1920-1941) στις οποίες καταγράφεται η αντιπαράθεση μεταξύ των Νεοτούρκων και των υποστηρικτών της οθωμανικής παράδοσης.

Γενικά ο Τύπος αυτή την περίοδο αναπτύχθηκε με αργά βήματα λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων. Ο τεχνικός εξοπλισμός ήταν ελλιπής, το προσωπικό ελάχιστο, τα τηλεπικοινωνιακά μέσα για τη συγκέντρωση δημοσιογραφικού υλικού περιορισμένα και η ποιότητα των εκδόσεων χαμηλή. Επίσης οι παρεμβάσεις των αποικιοκρατών περιόριζαν την ελευθερία του τύπου. Παράδειγμα αποτελεί η απέλαση του αρθρογράφου Νικόλαου Καταλάνου, το 1921, εξαιτίας της ένθερμης υπέρ της

²⁹ Χρυσάνθου Χ., ο.π., σελ. 20

Ένωσης με την Ελλάδα γραφής του και η εφημερίδα στην οποία έγραφε, «Κυπριακός Φύλαξ» διέκοψε προσωρινά την κυκλοφορία της³⁰.

Παρόλα αυτά ο ελληνικός Τύπος «είχε συμμετοχή στο πολιτικό και κοινωνικό γίνεσθαι [...] αναμείχθηκε στα μείζονα ζητήματα της εποχής του, που ήταν πρωτίστως το παρατεταμένο αρχιεπισκοπικό ζήτημα (1900-1910), που δίχαζε το λαό και αφορούσε τη διαδοχή του Αρχιεπισκόπου, όπως επίσης και η στάση έναντι της αποικιοκρατίας, το αίτημα για Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, οι εκλογές για ανάδειξη νέων δημοτικών Αρχών[...]»³¹

Αναμφισβήτητα ο τύπος, στο νεωτερικό του πλαίσιο γίνεται αρωγός στη διάδοση του εθνικισμού. Οι μειονότητες της Κύπρου που αυτή την εποχή δεν είχαν δικές τους εφημερίδες, δεν δημιούργησαν ένα «φανταστικό» αναγνωστικό κοινό, δεν καλλιέργησαν ξεχωριστή εθνική συνείδηση και ίσως αποτελεί ένα σοβαρό λόγο που μετά την Ανεξαρτησία της Κύπρου το 1960 εντάχθηκαν στην ελληνοκυπριακή κοινότητα.

1.3. Η Φωνή της Κύπρου

Ιδρυτής και διευθυντής της εφημερίδας ήταν ο **Θεοχαρίδης Θεμιστοκλής** (1830 – 1886). Ήταν εκπαιδευτικός, δημοσιογράφος, ποιητής, λόγιος. Το πρώτο όνομα της εφημερίδας, η οποία αρχικά έδρευε στη Λάρνακα, ήταν «Στασίος» (1/1/1882 - 29/12/1883) και ήταν εβδομαδιαία. Μετονομάστηκε σε «Στασίος ή Φωνή της Κύπρου» και αργότερα επικράτησε ως «Φωνή της Κύπρου». Ο Θεοχαρίδης κατά τον πρώτο χρόνο, για μικρό χρονικό διάστημα, εξέδιδε παράλληλα την έμμετρο (ποιητική) εβδομαδιαία εφημερίδα «Λύρα»³².

Νικόπουλος Γεώργιος (1865-1912), Ήταν δημοσιογράφος. Ενώ εργαζόταν για την αγγλική αποικιοκρατική κυβέρνηση, παραιτήθηκε για να ασχοληθεί αποκλειστικά με τη δημοσιογραφία. Από το 1881 έως το 1886 ήταν συνεργάτης της εφημερίδας Φωνή της Κύπρου. Το 1886 μετά το θάνατο του Θεοχαρίδη, η έδρα της εφημερίδας μεταφέρεται

³⁰ Χρυσάνθου Χ. ο.π. σελ 21, σελ.48

³¹ Χρυσάνθου, Χ. σελ.21

³² Κουδουνάρης Αριστείδης, Βιογραφικών Λεξικών Κυπρίων 1800 – 1920, Λευκωσία 2010, σελ.180

στη Λευκωσία και από τις 24 Ιανουαρίου 1887 ο Νικόπουλος έγινε συντάκτης και διευθυντής της μέχρι το θάνατό του ³³.

Μετά αναλαμβάνει ως διευθυντής ένας στενός συνεργάτης της εφημερίδας στην οποία αρθρογραφούσε με το ψευδώνυμο Τίμων. Πρόκειται για τον Παυλίδη Κύριλλο (1870 - 1950). Ήταν λόγιος, εκπαιδευτικός, δημοσιογράφος, κοινωνικός παράγοντας και μέλος του Εθνικού Συμβουλίου. Δίδαξε το μάθημα της ελληνικής γλώσσας στην αγγλική σχολή Λευκωσίας και ήταν προσωπικός δάσκαλος του Ύπατου Αρμοστή Κύπρου Sir Charles King Harman. Αξίζει να μελετηθούν οι κωμωδίες που έγραψε. Από το 1950 αναλαμβάνει ως διευθυντής της εφημερίδας ο γιός του Τίμος έως και το 1952 που σταμάτησε η έκδοση της ³⁴.

Η γλώσσα της εφημερίδας είναι αρχαϊζουσα με πολλά στοιχεία όμως της δημοτικής που αυτό την έκανε να είναι απλή και χωρίς το λογιότατισμό που είχαν άλλες εφημερίδες της εποχής. Ιδεολογικά τηρεί μια μετριοπαθή στάση απέναντι στο θέμα της Ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα, θέμα που κυριαρχούσε στην πολιτική ζωή του τόπου με επέκταση στο λεγόμενο Αρχιεπισκοπικό 1900-1910. Χρειάζεται όμως να ερευνηθούν οι σχέσεις των συντακτών με την αγγλική κυβέρνηση και το βαθμό που αυτές επηρέαζαν την αρθρογραφία όχι μόνο σε επίπεδο λογοκρισίας αλλά και σε επίπεδο επηρεασμού της κοινής γνώμης μέσα από θέσεις αρθρογράφων που δούλευαν και για το μηχανισμό της αποικιακής κυβερνήσεως.

Η Εφημερίδα ήταν εβδομαδιαία και τετρασέλιδη. Αναγράφονταν οι ημερομηνίες σύμφωνα με το παλαιό και το νέο ημερολόγιο³⁵. Στα φύλλα της περιλάμβανε τοπικές και διεθνείς ειδήσεις τα «Παγκόσμια», ειδήσεις από την Αγγλία αλλά κυρίως τα «εν Ελλάδι» τα «εν Τουρκία» και το «Ανατολικό ζήτημα», άρθρα για την «Γερμανική άνοδο» αλλά και το «Ελληνικό χρέος», άρθρα κοινωνικού ή εθνικού χαρακτήρα, ανακοινώσεις, διαφημίσεις, ευχαριστήριες επιστολές, ανέκδοτα, αινίγματα, διηγήματα, εκκλησιαστικά νέα, θρησκευτικά θέματα, στήλες με τα «θεατρικά» και μουσικά νέα, αφίσες και αναχωρήσεις. Οι ανακοινώσεις και τα νέα που αφορούσαν τον Σουλτάνο έμπαιναν πάντα σε πλαίσιο με συγκεκριμένη διακόσμηση. Υπήρχε και μια μόνιμη

³³ Κουδουνάρης Αριστείδης, Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800 – 1920, Λευκωσία 2010, σελ.

³⁴ Κουδουνάρης Αριστείδης, Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800 – 1920, Λευκωσία 2010, σελ. 465

³⁵ Στις παραπομπές για τις αναφορές από τις εφημερίδες σημειώνεται η ημερομηνία του νέου ημερολογίου.

διαφήμιση κάποιου Αχμέτ Τζεμαλή στην παλαιοτουρκική γραφή ο οποίος εμπορευόταν ασετιλίνη και εξαρτήματα ποδηλάτων

Μεγάλης σημασίας είναι και οι πληροφορίες στην εφημερίδα για την άφιξη των πρώτων αυτοκινήτων μέσα από διαφημίσεις για αυτά που όλο ένα πλήθαιναν άφιξη των πρώτων γεωργικών μηχανών «τρακτέρ» που μεταβάλλουν την σημαντική πρωτογενής παραγωγή σιτηρών. Τα πρώτα γραμμόφωνα που αποτελούν τομή στην ιστορία της μουσική (γίνεται υλική, εμπορευματοποιείται, παγιώνονται εκτελέσεις, μεταφέρεται ρεπερτόριο από άλλες μουσικές παραδόσεις κτλ). Επίσης υπήρχαν πολλές διαφημίσεις για την ακτοπλοΐα (μετακινήσεις, εμπόριο).

Εν κατακλείδι μέσα από τις εφημερίδες της περιόδου αυτής παρατηρούμε την μετάβαση της Κύπρου στην νεωτερική εποχή.

1.4. Το ιδεολογικό πλαίσιο

« Η συσκοτιστική ομιλία του κ. Μπέβαν »

Μια περίοδος κατά την οποία ξεφύτρωναν με ιδιαίτερη επιμονή επινοημένες παραδόσεις ήταν στα τριάντα με σαράντα χρόνια πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο³⁶. Η δημιουργία παραδόσεων ήταν πολιτική και κοινωνική. Πολιτική, σε μεγάλο βαθμό για την επίτευξη πολιτικών στόχων και κοινωνική, για την έκφραση κοινωνικής συνοχής και ταυτότητας και τη δόμηση κοινωνικών σχέσεων.³⁷

Η Κύπρος αυτή την περίοδο εισάγεται στην νεωτερικότητα που επιφέρει μια ρήξη με το παρελθόν. Γίνεται μια προσπάθεια συγκρότησης νέας ταυτότητας που θα αφήσει πίσω τα οθωμανικά στοιχεία και θα συμπορευθεί με τον «πολιτισμένο» κόσμο. Δημιουργούνται οι συνθήκες, το πλαίσιο για να καλλιεργηθεί η θεωρία της ιστορικής και πολιτισμικής συνέχειας, η οποία μεταχειρίζεται και την έννοια της «παράδοσης» ως συνέχειας. Η «παράδοση» επινοείται για να γεφυρώσει τις ασυνέχειες και τις ρήξεις.

Οι επινοημένες παραδόσεις έχουν μεγάλη συνάφεια προς το συγκριτικά πρόσφατο νεωτερισμό, το «έθνος». Τα σύγχρονα έθνη ισχυρίζονται ότι είναι ριζωμένα στην απώτατη αρχαιότητα και ότι είναι το αντίθετο του κατασκευασμένου δηλαδή τόσο «φυσικές» κοινότητες ώστε να μην χρειάζεται άλλος ορισμός πάρα μόνο η αυτοεπιβεβαίωση³⁸. Την αυτοεπιβεβαίωση αυτή, τόσο των Ελλήνων όσο και των Τούρκων, φαίνεται ότι αμφισβήτησε ο Bevan³⁹, διευθυντής Γεωργίας στην Κύπρο.

³⁶Hobsbawm Eric – Ranger Terence, *The invitation of tradition*, Cambridge university press, 1983.σελ. 297

³⁷Hobsbawm E. ο.π.

³⁸Hobsbawm E. ο.π.

³⁹ Ο William Bevan διετέλεσε διευθυντής Γεωργίας στην Κύπρο. Στο έργο του για την Κύπρο « Notes on agriculture in Cyprus and its products » εκτός από τις πληροφορίες για την γεωργία, εμπερικλείει αρκετές πληροφορίες εθνολογικού χαρακτήρα και μας δίνει αρκετά στοιχεία για την αγγλική διοίκηση, το σύστημα διακυβέρνησης, το νόμισμα, το φόρο της δεκάτης, τις τοπικές μονάδες μέτρησης, το εμπόριο, τα τοπικά εργαλεία παραγωγής, τη διατροφή κ.α. Θεωρεί την Κύπρο ως μέρος της Ανατολής και αναφέρει ότι η διάθεση-εμπόριο κυπριακών γεωργικών προϊόντων γίνονταν με τη Μ. Ασία, Συρία και Αίγυπτο και τον ενδιαφέρει να συμβάλει στον εκσυγχρονισμό της γεωργικής παραγωγής του νησιού.

Μέσα από δύο άρθρα ⁴⁰ μαθαίνουμε ότι πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο, στο ξενοδοχείο Victoria, ομιλία ⁴¹ από τον κ. Bevan αναφορικά με τη «νέα Βρετανική αποικία» την Κύπρο. Σε αυτή την ομιλία, όπως οι αρθρογράφοι παρουσιάζουν, αμφισβήτησε την «καθαρότητα» της φυλετικής καταγωγής των Κυπρίων που αποτελούνταν, όπως ανέφερε, από μουσουλμάνους - Τούρκους και από μη μουσουλμάνους - Έλληνες χριστιανούς. Όπως διευκρίνιζε εξαιτίας των επιμιξιών «τα αίμα ηραιούτο» και ο πληθυσμός αυτός δεν είναι ούτε ελληνικός ούτε τουρκικός φυλετικά αλλά μόνο θρησκευτικά (μουσουλμάνοι, χριστιανοί). Μάλιστα αναφέρει ότι οι Τούρκοι της Κύπρου μόνο το φέσι, το τουρπάνι, το τζαμί και τη θρησκεία κράτησαν. (Προσωπικά διερωτώμαι αν αυτά δεν είναι αρκετά). Για τους Έλληνες της Κύπρου αναφέρει πως η γλώσσα τους δεν είναι καθαρά ελληνική αλλά διάλεκτός της. Και τα δυο άρθρα προσπαθούν να αντικρούσουν τις απόψεις του χαρακτηρίζοντας τις ανιστόρητες, παραπλανητικές, πολιτικώς προκατειλημμένες. Το πρώτο άρθρο είναι γραμμένο από κάποιον ανώνυμο ενώ το δεύτερο από τον Χ.Σ. Χουρμούζιο ⁴² ο οποίος μας πληροφορεί για το τι περιείχε η απάντηση που έστειλαν μαζί με τον Κ. Κυριακίδου και δημοσιεύθηκε στη εφημερίδα New East της Αγγλίας στις 21 Απριλίου 1927. Και οι δυο διέμεναν μόνιμα στο Λονδίνο. Μέσα από το δεύτερο άρθρο φαίνεται ότι πίστευαν πως αν οι Άγγλοι κατανοούσαν την ελληνική καταγωγή των Κυπρίων τότε θα βοηθούσαν στη δικαίωση των εθνικών τους πόθων έτσι αναφέρονται στην «αγγλική δικαιοσύνη, τιμή και αξιοπρέπεια» που θα μεταχειριστεί ευνοϊκά την «Ελληνική ταύτη Νήσο».

Φαίνεται η προσπάθεια δυο λόγιων Κυπρίων να αντικρούσουν την ομιλία του κ. Μπέβαν η οποία μας θυμίζει αρκετά τις απόψεις του Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράνερ περί ελληνικής φυλετικής ασυνέχειας. Η επινόηση της ιστορικής συνέχειας ⁴³ στα πλαίσια

⁴⁰ Φωνή της Κύπρου, 7 Μαΐου 1927, Συσκοτιστική ομιλία Μπέβαν, σελ. 1, Αγγλικός τύπος περί Κύπρου, σελ. 3

⁴¹ Ακόμα και η εγκυρότητα των πληροφοριών που παίρνουμε από το άρθρο θα πρέπει να διασταυρωθούν αφού δε δημοσιεύεται στην εφημερίδα « Φωνή της Κύπρου »η ίδια η ομιλία του Bevan. Στην αναζήτησή μας για τον Bevan βρήκαμε τις σημειώσεις του για την Γεωργία στην Κύπρο, « Notes on agriculture in Cyprus and its products ».

⁴² Γιος του Στυλιανού Ελ. Χουρμούζιου, για τον οποίο γίνεται λόγος στην συνέχεια.

⁴³ Κυριακίδου Νέστορος Άλκη, Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1978

αναχαίτισης των θεωριών αυτών, επηρέασε ιδεολογικά και την Κύπρο, διαμορφώθηκαν ήδη οι συνθήκες για τις απαρχές της «κυπριακής» λαογραφίας (κατά την Ελληνική) με τον Ξενοφώντα Φαρμακίδη και τον Στίλπον Κυριακίδη⁴⁴ και κατ' επέκταση την ιδεολογική χειραγώγηση και της μουσική «παράδοσης».

1.5. «Λαογραφικές» αναφορές

Είναι η περίοδος που το αποκαλούμενο δημοτικό τραγούδι προσεγγίζεται μέσα από μια λαογραφική ματιά που εξυπηρετεί την ιδεολογία της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους και το κίνημα του αλυτρωτισμού που βρήκε έδαφος και στην Κύπρο. Στην εφημερίδα δημοσιεύεται το «Τραγούδι της Μαρικκούς από την Εφτακόμη»⁴⁵, που αναφέρεται ως «ενδιαφέρουσα λαογραφική μελέτη», αναφέρεται στον απαγορευμένο έρωτα μιας παντρεμένης Ελληνοκύπριας με ένα Τούρκο. Τέτοιες μακροσκελείς έμμετρες αφηγήσεις σώζονται αρκετές στην Κύπρο από του λεγόμενους ποιητάρηδες. Ο θεσμός των ποιητάρηδων ίσως να ερμηνεύεται καλύτερα στα πλαίσια των ασσίκιδων που δρούσαν στην επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας και εξυπηρετούσαν και την ανάγκη για τη διάδοση των ειδήσεων η οποία γινόταν με έμμετρο λόγο διαμεσολαβημένη από τις κοινωνικές νόρμες που αντανάκλούσε. Μέσω της λαογραφίας επινοήθηκε η σύνδεση των ποιητάρηδων με τους αρχαίους ραψωδούς και αυτό αναφέρεται στην ερμηνεία της πρακτικής αυτής.

«Ωραία παράδοσις» Άρθρο που αναφέρεται στα έθιμα και τα ήθη της νήσου των Ψαρών. Ξαναβλέπουμε τη λαογραφική χρήση του όρου παράδοση μέσα από τον τύπο γεφυρώνοντας τις ρήξεις που έφερε ο νεωτερικός τρόπος ζωής.

Η λαογραφία είναι κατεξοχήν ιδιοτελής επιστήμη: γεννήθηκε στην Ευρώπη μαζί με τον εθνικισμό ακριβώς για να τον ενισχύσει. Βασικός σκοπός των εθνικών κινημάτων ήταν το καθένα να αποτελέσει κράτος (για τους Έλληνες της Κύπρου να ενωθούν με το ελληνικό κράτος-«τον εθνικό κορμό») και βασική προϋπόθεση είναι η ανάπτυξη εθνικής συνείδησης. Στόχος λοιπόν, της λαογραφίας είναι να ξεκαθαρίσει τα εθνικά από τα επίστευτα - ξένα στοιχεία στον πολιτισμό του κάθε λαού και κατ' αυτόν τον τρόπο

⁴⁴ Γιωργούδης Γ. Πανίκος, Εθνομουσικολογία: Μεθοδολογία και εφαρμογή, Μεσόγειος, Αθήνα 2004, σελ. 35-36. Ο Στ. Κυριακίδης υπηρέτησε στη Μέση εκπαίδευση στην Κύπρο

⁴⁵ Φωνή της Κύπρου, 14 Φεβρουαρίου 1925, σελ. 1

πάνω στα εθνικά στοιχεία θα εδραιωθεί η εθνική παράδοση και πάνω σ' αυτήν η εθνική συνείδηση.⁴⁶

Η Λαογραφία «μελετώντας» το λαϊκό πολιτισμό μεταχειρίζεται τη «λαϊκή παράδοση» μεταπλάθοντας την έτσι ώστε να εξ-υπηρετεί την εθνική ιδεολογία. Η επινόηση της παράδοσης στα πλαίσια του εθνοκεντρισμού δεν είναι πρωτοφανής⁴⁷.

Ο εθνικισμός αναλαμβάνει να αντισταθμίσει την απουσία του «συνανήκειν» που επέφερε η νεωτερικότητα και με την ιδεολογία του συσπειρώνει σε εθνικές φαντασιακές κοινότητες⁴⁸.

⁴⁶ Κυριακίδου Ν. Α. ο.π., σελ. 142

⁴⁷ Θεοδωρίδης Π. Π. ο. Π., σελ 108 – 113 και Hobsbawm E . , Ranger T .Η επινόηση της παράδοσης , Θεμέλιο , Αθήνα , 2004

⁴⁸ Anderson Benedict, Φαντασιακές Κοινότητες, Νεφέλη 1997 ,

βλ. Λιάκος Αντώνης, Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;

Βλ. Θεοδωρίδη, ο.π. σελ. 114

2.1. Φιλαρμονικές – Μαντολινάτες

Η πόλη της Λάρνακας φιλοξενούσε όλα τα προξενεία, ήταν εμπορικό κέντρο λόγω του λιμανιού και έτσι αναπτύχθηκε οικονομικά και εξελίχθηκε σε μια κοσμοπολίτικη πόλη. Δεχόταν καλλιτεχνικές επιρροές και ήταν επίκεντρο των εξελίξεων. Εκεί έφταναν οι πρώτοι θεατρικοί θίασοι και τα ξένα μουσικά συγκροτήματα. Πραγματοποιούνταν χοροί και εσπερίδες από τους διπλωμάτες των προξενείων και ήταν η πρώτη πόλη που διέθετε φιλαρμονική. Τη μουσική ζωή της πόλης και ιδιαίτερα τη φιλαρμονική που θεωρήθηκε στοιχείο προόδου, ζήλευαν οι διανοούμενοι των άλλων πόλεων και ήθελαν να τη μιμηθούν⁴⁹. Έτσι σταδιακά αποκτούν και οι άλλες πόλεις φιλαρμονικές.

Είναι χαρακτηριστικό το άρθρο «Διαδηλώσεις εν Λάρνακι»⁵⁰ που αναφέρει πως πλήθος λαού ζητωκραυγάζει υπέρ της βασιλικής οικογένειας της Ελλάδας και υπέρ της Ενώσεως των Ιωαννίνων μπροστά από το ελληνικό προξενείο. Το πλήθος ήταν «συνοδευόμενο υπό ευρωπαϊκής μουσικής παιανίζουσας εθνικά ελληνικά τεμάχια». Πρόκειται για την στρατιωτική φιλαρμονική των Άγγλων αφού ακόμη δεν υπήρχαν άλλες φιλαρμονικές στην Κύπρο και είναι αξιοσημείωτο το ότι έπαιζαν ελληνικά τεμάχια⁵¹. Κατά την αποχώρησή τους αναφέρει ότι παιάνιζε «η μουσική το του Σολωμού απ' τα κόκκαλα βγαλμένη κ.τ.λ.» Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως αποφεύγει ο αρθρογράφος να ονομάσει τη μουσική ως «εθνικό ύμνο». Στη συνέχεια έξω από το Διοικητήριο αναφέρει πως ζητωκραύγασαν και υπέρ της βασίλισσας της Αγγλίας. Έξω από το γαλλικό προξενείο παιάνιζε «η Μασσαλιώτιδα» και το πλήθος,

⁴⁹ Στο άρθρο αυτό ο Στ. Χουρμούζιος παροτρύνει τη δημιουργία φιλαρμονικών τις οποίες βλέπει σαν μουσική ζωή της πόλης. Επίσης αναφέρει πως με τη μουσική ασχολούνται μόνο οι κυρίες της υψηλής τάξης ενώ για τους άντρες θεωρείται ταμπού. Πιστεύει ότι η μουσική πρέπει να απευθύνεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Σοφοκλέους Κλ. Ανδρέας, « Η μουσική εν Κύπρω » Στυλιανού Χουρμουζίου, IMME Λευκωσία 2009, σελ 187

⁵⁰ Νέο Κίτιον, 23/4 Ιουνίου 1879, Διαδηλώσεις εν Λάρνακι, σελ 2

⁵¹ Η αγγλική στρατιωτική μπάντα παιανίζει μια φορά την εβδομάδα προς τέρψη των κατοίκων, στα 1882 εκτέλεσε και ένα τούρκικο και ένα ελληνικό εμβατήριο. Εν χορδαίς και οργάνοις Διασκέδαση και ψυχαγωγία στην Κύπρο από την αρχαιότητα μέχρι την ανεξαρτησία, Αναγιωτός Μπάμπης, Αγγλοκρατία – Λεμεσός, Σελ 301

πιστεύοντας στο φιλελληνισμό του «ευγενούς» γαλλικού έθνους, ζητωκραύγαζε υπέρ αυτού και υπέρ της ενώσεως των Ιωαννίνων. Οι Έλληνες της Κύπρου ταυτίζονταν με τους αλύτρωτους Έλληνες και έτσι δικαιολογείται ο ενθουσιασμός τους.

Ακολούθησε σύσταση φιλαρμονικών σε όλες τις πόλεις. Ο Ν. Παναγιώτου αναφέρει ότι εξαιτίας του αρχιεπισκοπικού, στη Λεμεσό και στη Λευκωσία, δημιουργήθηκαν δυο φιλαρμονικές σε κάθε πόλη. Η μια στήριζε την παράταξη των Κυρηνιακών και άλλη των Κιτιακών⁵². Μετά την επίλυση του αρχιεπισκοπικού άρχισε να φθίνει το ενδιαφέρον για τις φιλαρμονικές. Η φιλαρμονική στη Λευκωσία παιάνιζε για το κοινό κάθε Κυριακή στον μεγάλο κήπο. Στην εφημερίδα μας σε «έκκληση της η ελληνική φιλαρμονική Λευκωσίας»⁵³, με ιδρυτή το Χρ. Πετρόπουλο, ζητά οικονομική ενίσχυση για να μπορέσει να συνεχίσει τη λειτουργία της. Η επιτροπή της φιλαρμονικής αυτής καταρτίστηκε με υποδείξεις των ελληνικών σωματείων. Εξαιτίας της οικονομικής στενότητας την ανέλαβε αργότερα ο Δήμος Λευκωσίας. Οι Άγγλοι δεν στήριξαν οικονομικά τη φιλαρμονική εξαιτίας της εθνικής ιδεολογίας των σωματείων και της συμμετοχής της σε εθνικές εορτές. Τελικά αναγκάστηκε, για την επιβίωσή της, να παιανίζει και σε επίσημες τελετές των Άγγλων μέχρι το 1931 που έκανε την τελευταία της εμφάνιση στην κηδεία του Ονούφριου Κληρίδη που έπεσε στην εξέγερση των Οκτωβριανών⁵⁴.

Σήμερα οι φιλαρμονικές στην Κύπρο είναι ταυτισμένες με τα εμβατήρια και τις παρελάσεις, τις εθνικές επετείους, τις κηδείες επωνύμων και την περιφορά του επιταφίου, το στρατό και την αστυνομία.

Ο Χρ. Πετρόπουλος το 1919 κατάρτισε και μαντολινάτα, μουσικό σωματείο, στη Λευκωσία. Σε διαφήμιση της με τίτλο «Κυπριακή Μαντολινάτα»⁵⁵ πληροφορούμαστε πως ήταν διευθυντής της σχολής και της ορχήστρας ο ίδιος ο Πετρόπουλος και αναφέρεται ότι τα δίδακτρα για τη σχολή ήταν πέντε σελίνια μηνιαίως για εκμάθηση μαντολίνου και κιθάρας.

⁵² Παναγιώτου Νίκος, Η μουσική στην Κύπρο τον καιρό της Αγγλοκρατίας, Μορφωτική Υπηρεσία Υπ. Παιδείας Λευκωσία 1985, σελ. 16

⁵³ Φωνή της Κύπρου, 21 Μαρτίου 1922, Εκκλησις της ελληνικής φιλαρμονικής Λευκωσίας σελ. 2

⁵⁴ Εν χορδαίς και οργάνοις Διασκέδαση και ψυχαγωγία στην Κύπρο από την αρχαιότητα μέχρι την ανεξαρτησία, σελ. 242

⁵⁵ Φωνή της Κύπρου, 1 Δεκεμβρίου 1927, Κυπριακή Μαντολινάτα, σελ 2

Η πρώτη μαντολινάτα που συστάθηκε στην Κύπρο ήταν η «μαντολινάτα Λεμεσού». Την ίδρυσε ο Γεώργιος Χουρμούζιος⁵⁶ το 1909 και έκανε περιοδείες σε όλη την Κύπρο. Τα μέλη της μαντολινάτας ήταν γόνι «εγκρίτων οικογενειών της πόλης»⁵⁷. Έφτασε να αριθμεί τριάντα όργανα» και συνόδευε τις χορωδίες της Λεμεσού.

Σε ανακοίνωση⁵⁸ πληροφορούμαστε ότι αναμένεται με μεγάλο ενδιαφέρον η εμφάνιση της μαντολινάτας Λεμεσού «μετά των χορωδιών» στο θέατρο Παπαδοπούλου ενώ την επαύριον, Κυριακή των Βαΐων, η χορωδία θα ψάλλει σε ναό της Λευκωσίας.

Έπειτα σε άρθρο με τίτλο «Μαντολινάτα Λεμεσού»⁵⁹ αναφέρεται ότι έδωσε συναυλία και στην «εκλεκτή κοινωνία» της Λάρνακας στο θέατρο Γ. Καραβιώτου με πρόσκληση του δήμαρχου της πόλης ο οποίος τη χαρακτήρισε ως ευγενή ενασχόληση που διαμορφώνει το ήθος και το πνεύμα. Η συναυλία ολοκληρώθηκε «με τον εθνικό ύμνο, συνθήματα υπέρ της ενώσεως και υπέρ της προοδευτικής Λεμεσού που διαθέτει δύο φιλαρμονικές και δυο μαντολινάτες».

Οι μαντολινάτες μαζί με τις φιλαρμονικές αποτέλεσαν μια πρώτη εγχώρια προσπάθεια για διδασκαλία μουσικής και παρουσίαση μουσικών συναυλιών.

Σήμερα οι μαντολινάτες είναι ταυτισμένες με τον θεσμό του Καρναβαλιού της Λεμεσού. Ένα θεσμό που καλλιέργησαν οι άγγλοι αποικιοκράτες στην Κύπρο⁶⁰. Κυρίως εκτελούν αθηναϊκές καντάδες, αποτελούν ένα φολκλορικό θέαμα και εκτός από τις μέρες του καρναβαλιού σπάνια εμφανίζονται σε άλλα μουσικά δρώμενα.

⁵⁶ (1884 -1969) Καθηγητής μουσικής. Ο πατέρας του ήταν ο Στυλιανός Ελ. Χουρμούζιος. Σπούδασε στο Ωδείο Αθηνών . Ίδρυσε τη Μικτή Χορωδία και τη Μαντολινάτα Λεμεσού (1909) . Διεύθυνε επίσης τη Φιλαρμονική του Δήμου Λεμεσού (1913-1930). Ασχολήθηκε με τη σύνθεση, έγραψε την «Κυπριακή Ραψωδία », το « Super terram » κ.ά. Παναγιώτου Νίκος, Η μουσική στην Κύπρο τον καιρό της Αγγλοκρατίας, Μορφωτική Υπηρεσία Υπ. Παιδείας Λευκωσία 1985, σελ. 61

⁵⁷ . Εν χορδαίς και οργάνοις Διασκέδαση και ψυχαγωγία στην Κύπρο από την αρχαιότητα μέχρι την ανεξαρτησία, Αναγιωτός Μπάμπης, Αγγλοκρατία – Λεμεσός, σελ 303

⁵⁸ Φωνή της Κύπρου, 5 Απριλίου 1911, Ανακοινώσεις , σελ. 2

⁵⁹ Φωνή της Κύπρου, 20 Ιουνίου 1911, Μαντολινάτα Λεμεσού, σελ.3

⁶⁰ Εν χορδαίς και οργάνοις, ο. π., σελ. 318

2.2. Ο Οργανοποιός Κυπριανός Χ. Ευαγγελίδης

«Μανδολίνα Κιθάραι»

Ο Κυπριανός Ευαγγελίδης (1864-1957) θεωρείται ο σημαντικότερος Κύπριος οργανοποιός αυτής της περιόδου και είναι ο μοναδικός οργανοποιός για τον οποίο υπάρχουν αναφορές στην εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου» .

Γεννήθηκε στο Διόριος, χωριό της επαρχίας Κερύνειας⁶¹. Έζησε πολλά χρόνια στο εξωτερικό και επαναπατρίστηκε στη Λευκωσία το 1910 οπότε και συναντούμε την πρώτη διαφήμισή του που έχει τίτλο «Μανδολίνα – Κιθάραι»⁶².

Ενώ φτιάχνει και επισκευάζει αρκετά όργανα επιλέγει η διαφήμισή του να έχει τίτλο «Μανδολίνα – Κιθάραι». Αυτό δείχνει μια τάση για την εποχή. Μόνο από τον τίτλο φαίνεται ότι την προσοχή αποσπούσαν αυτά τα όργανα και γι' αυτό για παράδειγμα δεν διάλεξε τον τίτλο «λαούτα – βιολιά» που σήμερα εκφράζουν την αποκαλούμενη παραδοσιακή ελληνοκυπριακή μουσική. Όργανά του που σώζονται μέχρι σήμερα κατασκευαστικά φαίνονται άρτια και θεωρούνται έργα τέχνης. Σήμερα στην Κύπρο είναι περιζήτητα κυρίως τα λαούτα του. Από ευχαριστήρια επιστολή του Μμουσικοδιδάσκαλου C.Thomas προς τον Κύριο Ευαγγελίδη γνωρίζουμε πως επιδιόρθωνε και βιολιά και μάλιστα πολύ καλά αφού όπως αναφέρει «...επιδιόρθωσεν μετά μεγάλης τέχνης εν βιολίον μου, το οποίον πολλοί άλλοι, επιχειρήσαντες δεν ηδυνήθησαν να διορθώσωσι.»⁶³

Ας σημειωθεί πως σπάνια δημοσιευόταν ευχαριστήρια επιστολή προς οργανοποιό αφού την εποχή που μελετάμε βρίσκουμε πως ευχαριστήριες επιστολές δημοσίευαν συνήθως ασθενείς για να ευχαριστήσουν τους γιατρούς που τους θεράπευσαν. Αυτές οι επιστολές βέβαια ήταν και η καλύτερη διαφήμιση.

Μέσα από το άρθρο αυτό βλέπουμε σε ποιους τομείς επικεντρώνεται η διαφήμιση γύρω από την κατασκευή των οργάνων όπως η χροιά την οποία αναφέρει ως γλυκιά η οποία εν πολλοίς είναι αδύνατο να επεξηγηθεί ενώ προφανώς αποτελεί μέρος ενός κοινωνικού προσδιορισμού και η αισθητική της καθορίζεται και προσδιορίζεται μέσα

⁶¹ Κουδουνάρης Αριστείδης, Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800 – 1920, Λευκωσία 2010, σελ. 147

⁶² Φωνή της Κύπρου, 7 Αυγούστου 1910, Μανδολίνα Κιθάραι, σελ. 2

⁶³ Φωνή της Κύπρου, 4 Σεπτεμβρίου 1910 σελ.3

από το κοινωνικό πλαίσιο κάθε εποχής. Επίσης αναφέρεται στην ορθή τοποθέτηση των τάστων για να μη φαλτσάρουν τα όργανα αλλά εξυμνεί και την κομψότητα.

Η έννοια του κομψού, του ωραίου πάλι προσδιορίζεται κοινωνικά σε κάθε εποχή αντανακλώνοντας τις αισθητικές της προτιμήσεις. Αναφέρεται ακόμα και στη στερεότητα των οργάνων που είναι διαχρονικό ζητούμενο. Σε αυτή την πρώτη του διαφήμιση αναφέρει ότι κατασκευάζει μαντολίνα, κιθάρες, λαούτα και λοιπά έγχορδα χωρίς να τα προσδιορίζει.

Στη συνέχεια αναφέρεται ότι ο Ευαγγελίδης από τότε που ήρθε στην Κύπρο έχει αποκλείσει τα εισαγόμενα όργανα τα οποία μάλιστα χαρακτηρίζονται ως ελαττωματικά. Από τη διαφήμιση προβάλλεται ως ο καλύτερος οργανοποιός της Κύπρου. Κοινοποιεί ότι εγκαταστάθηκε στη Λευκωσία απέναντι από την Οθωμανική Τράπεζα, κοντά στην πλατεία Φανερωμένης στην καρδιά του σημερινού κέντρου. Αναφέρεται ότι δέχεται παραγγελίες και από Αίγυπτο και Συρία ενώ ο Bevan⁶⁴ αναφέρει τις δύο αυτές χώρες μαζί με την Μ. Ασία ως τις κυριότερες εμπορικές σχέσεις με Κύπρο. Διορθώνει φθαρμένα ή φάλτσα όργανα και τέλος εμπορεύεται αναλώσιμα των μουσικών οργάνων, εξαρτήματα, χορδές, πένες, «λύρας». Δεν υπάρχει επεξήγηση για το εξάρτημα που αναφέρει ως λύρα αλλά φαίνεται ότι δεν εννοούσε μουσικό όργανο αφού το αναφέρει ως εξάρτημα.

Τελειώνοντας αναφέρει πως κατασκευάζει και μικρότερα σε μέγεθος όργανα μαντολίνα και κιθάρες κατάλληλα για παιδιά πράγμα που δείχνει πως ξεκινά η ζήτηση άρα και η διδασκαλία αυτών των οργάνων από την παιδική ηλικία. Αυτό επιβεβαιώνεται και από άλλες διαφημίσεις δασκάλων όπως τη διαφήμιση του κ. Αραβιάν που ανακοινώνει πως παραδίδει μαθήματα σε παιδιά⁶⁵. Επίσης σε επόμενο άρθρο με τίτλο « Μουσικά ιδιοφυΐα »⁶⁶ γίνεται λόγος για ένα τρίχρονο Ιταλό ο οποίος έπαιζε θαυμάσια μαντολίνο και έδινε συναυλίες. Προωθείται την εποχή αυτή η διδασκαλία μουσικής σε παιδιά και ιδιαίτερα το μαντολίνο. Το 1910 είναι επίσης η χρονιά που πρωτοεμφανίζεται η Μαντολινάτα Λεμεσού ενώ ακολουθεί η ίδρυση μαντολινάτων και στη Λάρνακα και

⁶⁴ Bevan W., Notes on agriculture in Cyprus and its products, 1919, σελ.6

⁶⁵ Φωνή της Κύπρου, 11 Σεπτεμβρίου 1910, σελ. 3

⁶⁶ Φωνή της Κύπρου, 24 Ιανουαρίου 1910, σελ.4

στη Λευκωσία. Φωτογραφία του J.P Foscolo από αυτήν την πρώτη μαντολινάτα της Κύπρου υπάρχει στο βιβλίο Η Νήσος Κύπρος⁶⁷.

Λίγους μήνες αργότερα η διαφήμιση του Ευαγγελίδη γίνεται μικρότερη σε έκταση, ίσως επειδή έχει ήδη γίνει γνωστός. Αλλάζει επίσης ο τίτλος και γίνεται: «Καλλιτεχνικό Οργανοποιείο Κυπριανού Χ. Ευαγγελίδου εν Λευκωσία»⁶⁸ προβάλλοντας την οργανοποιία ως τέχνη. Στη διαφήμιση αυτή διευκρινίζει πως κατασκευάζει όλα τα είδη εγχόρδων οργάνων όπως βιολιά, λαούτα, μαντολίνα, κιθάρες, μαντόλες, μαντολοτσέλα, ούτια, μπουζούκια, ταμπουράδες, κιθαρόνια, μαντολινάκια. Αναφέρεται και πάλι στην κομψότητα, τη στερεότητα, τη γλυκιά χροιά των οργάνων του.

Με τον όρο μαντολινάκια προφανώς αναφέρεται σε παιδικά και μάλιστα τα αναφέρει και ως «σταβίνα» αλλά ο όρος δεν είναι ξεκάθαρος αφού στην πρώτη διαφήμιση με τον όρο αυτό χαρακτήριζε έτσι τις κιθάρες μικρού μεγέθους. Ίσως ο όρος σταβίνα έχει να κάνει με όργανα μικρά, κουρδισμένα μια οκτάβα ψιλότερα αλλά χρειάζεται να διερευνηθεί. Πιθανόν το μπέρδεμα να οφείλεται σε αυτόν που έγραψε τη διαφήμιση, αν δεν τις έγραψε ο ίδιος ο Ευαγγελίδης. Παράλληλα σε άρθρο⁶⁹ του κ. Αρτεμίδα για τον Ευαγγελίδη, που εξετάζεται και πιο κάτω, διευκρινίζεται πως κατασκευάζονται «μανδολινάκια, τα λεγόμενα σταβίνα» τα οποία όπως τονίζει είναι απαραίτητα «δια τας μανδολινάτας και κατάλληλα δια μικρούς παίδας και κοράσια».

Επίσης αξίζει να σχολιαστεί ότι διαχωρίζει ονομαστικά τα μπουζούκια από τους ταμπουράδες.

Στην τελευταία διαφήμιση του Ευαγγελίδη που δημοσιεύεται στην εφημερίδα προστίθεται η πληροφορία πως ο Ευαγγελίδης τιμήθηκε με χρυσό μετάλλιο «τιμηθέν δια χρυσού μεταλλίου»⁷⁰. Όπως γράφει ο Ανωγειανάκης⁷¹, ο Ευαγγελίδης έλαβε πρώτο χρυσό μετάλλιο καλλιτεχνίας στις εκθέσεις Λεμεσού 1911, Λονδίνου 1924, Λευκωσία 1928 και 1932 και μάλιστα ο Ανωγειανάκης σημειώνει πως αυτή η πληροφορία βρίσκεται στην ίδια την ετικέτα του λαούτου που μελέτησε.

⁶⁷ Bonato Lucie, Γιακουμής Χάρης, Kadir Kaba, Η νήσος Κύπρος, Εν τύποις, Λευκωσία 2007, σελ. 231

⁶⁸ Φωνή της Κύπρου, 6/19 Νοεμβρίου 1910, σελ.2

⁶⁹ Φωνή της Κύπρου, 16 Οκτωβρίου 1910, σελ. 2

⁷⁰ Φωνή της Κύπρου, 20 Δεκεμβρίου 1911, σελ. 4

⁷¹ Ανωγειανάκης Φοίβος, Για τη μουσική στην Κύπρο, Κύπρος Δημοτική Μουσική, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1999, σελ. 18

Μερικούς μήνες μετά την επανεγκατάστασή του και τρεις μήνες μετά την δημοσίευση της πρώτης του διαφήμισης, δημοσιεύεται ένα εκτενές εγκωμιαστικό άρθρο για τον Κ.Ευαγγελίδη το οποίο γράφει ο Κλ. Αρτεμίδης⁷². Ένα μέρος του άρθρου αυτούσιο αναδημοσιεύει και ο Ν. Παναγιώτου⁷³ αποκόπτοντας όμως τις αναφορές για τους «συμπολίτες μας μουσουλμάνους». Ακολουθεί ο σχολιασμός ολόκληρου του άρθρου του Κλ. Αρτεμίδα.

Κατ' αρχάς ο τίτλος του άρθρου «Αποφεύγετε τα ξένα αγαπάτε τα ελληνικά»⁷⁴ είναι ευρηματικός αλλά και αποπροσανατολιστικός για τον ερευνητή που αναζητά μουσικές πληροφορίες στην εφημερίδα. Σε μια ελεύθερη απόδοση γράφει πως «αυτοί που αναζητούν μουσικά όργανα αδικούν τον εαυτό τους και χωρίς να το γνωρίζουν αστοχούν αν δεν φροντίσουν να κάνουν τις παραγγελίες τους στον Ευαγγελίδη». Παραθέτει ξανά τα στοιχεία που αναφέρονται στην πρώτη διαφήμιση και χαρακτηρίζει τη δουλειά του δεξιοτεχνική. Αξίζει τον κόπο, όπως γράφει, οι ενδιαφερόμενοι να γνωρίσουν τη δουλειά του.

Συνεχίζοντας λέει πως ο «ημέτερος συμπολίτης»⁷⁵ είχε κλίση και ασχολήθηκε από μικρός με την οργανοποιεία την οποία και αγάπησε πολύ. Μας αναφέρει πως εικοσιπέντε χρόνια στην Αθήνα τελειοποίησε την τέχνη του η οποία προκάλεσε το θαυμασμό στο «κλεινό άστυ»⁷⁶ χάρη στα πλεονεκτήματα των οργάνων του τα οποία αντιπαραβάλλει και πάλι με τα ευρωπαϊκά. Προκαλεί τον οποιοδήποτε να συγκρίνει ένα ευρωπαϊκό όργανο μ' ένα του Ευαγγελίδη για να διαπιστώσει πως δε λέει υπερβολές. Και ο ίδιος ο κατασκευαστής, όπως αναφέρει ο Αρτεμίδης, με παρρησία διακηρύττει πως αν κάποιος του αποδείξει το αντίθετο είναι πρόθυμος για οποιαδήποτε υλική θυσία. Επίσης ο Κ. Αρτεμίδης αναφέρει ότι αγόρασε μαντολίνο από τον ίδιο στην Αθήνα σε μέτρια τιμή πριν από δώδεκα χρόνια και ακόμα διατηρείται σε άριστη κατάσταση ενώ άλλα μαντολίνα από την Ευρώπη που αγοράστηκαν ακριβότερα σε μικρότερο διάστημα «ετέθησαν εν αχρηστία»⁷⁷. Ο ίδιος επεξηγεί πως γι' αυτό ακριβώς το λόγο θεωρεί πως

⁷² Φωνή της Κύπρου, 16 Οκτωβρίου 1910, σελ. 2

⁷³ Παναγιώτου Νίκος, Η Μουσική στην Κύπρο τον καιρό της Αγγλοκρατίας, Μορφωτική Υπηρεσία Υπουργείου Παιδείας, Λευκωσία 1985, σελ. 16 -17

⁷⁴ Όπ. 10

⁷⁵ Φωνή της Κύπρου, 16 Οκτωβρίου 1910, σελ. 2

⁷⁶ Φωνή της Κύπρου, 16 Οκτωβρίου 1910, σελ. 2

⁷⁷ Φωνή της Κύπρου, 16 Οκτωβρίου 1910, σελ. 2

όσοι αγόρασαν ελαττωματικά όργανα από την Ευρώπη, παραπλανήθηκαν από εμπόρους που για ιδιοτελείς σκοπούς τα προώθησαν σε σχέση με αυτά τα «τέλεια και ασυναγώνιστα»⁷⁸ του κ. Ευαγγελίδη. Σε μια έξαρση στο μέσο του άρθρου, ο Αρτεμίδης, υπογραμμίζει πως πρέπει να κρατηθούμε μακριά από την τόση ξενομανία και πως πρέπει ν' αγαπήσουμε τη δική μας παραγωγή. Έπειτα παροτρύνει να μιμηθούμε τους «συμπολίτας ημών μουσουλμάνους οργανοπαίκτας»⁷⁹ οι οποίοι παραγγέλλουν τα όργανα τους στον κ. Ευαγγελίδη εκτιμώντας την τέχνη του και περιφρονώντας τα εισαγόμενα όργανα.

Στη συνέχεια παραθέτει όλα τα όργανα τα οποία κατασκευάζει ο Ευαγγελίδης «με την κοινή αυτών ονομασία»⁸⁰ τα οποία είναι βιολιά, λαούτα, μαντολίνα, κιθάρες, μαντόλες ντο, μαντόλες σολ, μαντολοτσέλα, ούτια⁸¹, όργανα αραβικά, μπουζούκια, ταμπουράδες, κιθαρόνια και μαντολινάκια τα λεγόμενα οταβίνα. Αναφέρει ότι πωλούνται και όλα τα αναγκαία εξαρτήματα, όλα σε καλή ποιότητα.

Τελειώνει εξηγώντας ότι έγραψε αυτό το άρθρο για να ενθαρρύνει τον κύριο Ευαγγελίδη και για να τον συστήσει στους Κύπριους νέους που «την θείαν του Ορφέως τέχνη αγαπώση και θεραπεύουση»⁸².

Αξίζει να σχολιαστεί πως ο τίτλος του άρθρου θυμίζει τις σύγχρονες διαφημίσεις που προωθούν τα ντόπια προϊόντα, ειδικότερα μετά την οικονομική κρίση. Αναφέρεται σε μια πληθώρα εγχόρδων οργάνων που προφανώς χρησιμοποιούνταν στην Κύπρο. Ακόμα αναφέρεται όλη η οικογένεια της οικογένειας των μαντολίνων (μαντόλες και μαντολοτσέλα). Ενδιαφέρον είναι πως ο Αρτεμίδης αναφέρει πως αγόρασε μαντολίνο από τον Ευαγγελίδη στην Αθήνα πριν από δώδεκα χρόνια. Αν δεν υπάρχει υπερβολή φαίνεται πως από το 1898 εκδηλώνεται ενδιαφέρον για το όργανο αυτό και μέσα σε μια δεκαετία εξαπλώθηκε και παγιώθηκε στη μουσική ζωή της Κύπρου από μουσικούς αστούς και λόγιους. Αυτό φαίνεται και από τον ιδρυτή της πρώτης μαντολινάτας, τον Γ.

⁷⁸ Φωνή της Κύπρου, 16 Οκτωβρίου 1910, σελ. 2

⁷⁹ Φωνή της Κύπρου, 16 Οκτωβρίου 1910, σελ. 2

⁸⁰ Φωνή της Κύπρου, 16 Οκτωβρίου 1910, σελ. 2

⁸¹ Φωταγραφία με ούτι στην Λευκωσία. Bonato Lucie, Γιακουμής Χάρης, Kadir Kaba, Η νήσος Κύπρος, Εν τύποις, Λευκωσία 2007, σελ.230

⁸² Φωνή της Κύπρου, 16 Οκτωβρίου 1910, σελ. 2

Χουρμούζιο ο οποίος σπούδασε στην Αθήνα και αφού επέστρεψε στην Κύπρο ίδρυσε την μαντολινάτα Λεμεσού το 1910. Χαρακτηριστικό είναι πως τα τριάντα μέλη που απάρτιζαν τη μαντολινάτα του ήταν γόννοι εύπορων οικογενειών⁸³.

Επιπλέον δε θεωρώ ότι είναι τυχαία η αναφορά στους μουσουλμάνους παίκτες αφού και στις μέρες μας υπάρχει ένας «μύθος» γύρω από το πόσο καλοί οργανοπαίχτες ήταν οι μουσουλμάνοι μουσικοί της Κύπρου. Ο Αρτεμίδης σε άλλο άρθρο αποκαλεί ως αδελφούς μας τους μουσουλμάνους πρόσφυγες από τη Μ. Ασία που «εκδίωξε ο ελληνικός στρατός τους οποίους πρέπει να περιθάλψουμε με χριστιανική αγάπη». Δείχνει ένα μεγαλείο ανθρωπιάς αν αναλογιστούμε το εθνικό ιδεολόγημα της εποχής.

Οι γλωσσικές επιλογές του καταδεικνύουν βέβαια πως εντάσσεται σε αυτό το ιδεολόγημα και ο ίδιος και κατ' επέκταση εκφράζεται με τη γλώσσα της ελληνικής εθνικής μουσικής σχολής αφού επιλέγει να αποκαλέσει την Αθήνα ως κλεινό άστυ και κάνει αναφορά στον Ορφέα κάνοντας έτσι σύνδεση με την αρχαία Ελλάδα. Η επιρροή της ελληνικής εθνικής μουσικής σχολής στη μουσική ζωή της Κύπρου θα αναφερθεί εκτενέστερα στη συνέχεια της έρευνας.

Έμμεσα παίρνουμε πληροφορίες και για την αισθητική προτίμηση της χροιάς του ήχου της εποχής αφού θεωρεί πλεονέκτημα να είναι ο ήχος «μεταλλικός, διαυγής, λίαν μελωδικός και ευχάριστος»⁸⁴ Μας δίνει στοιχεία για το κούρδισμα της οικογένειας του μαντολίνου και αναφέρει τη σημασία της σωστής τοποθέτηση των τάστων.

Επίσης βλέπουμε ότι γίνονται εισαγωγές οργάνων άρα υπάρχει ζήτησή τους αλλά καυτηριάζει το θέμα της ξενομανίας . Είναι η εποχή που προωθείται στην Κύπρο η ανάπτυξη της τοπικής παραγωγής και του εμπορίου και για το λόγο αυτό πραγματοποιούνται εκθέσεις με κυπριακά προϊόντα. Σε μια από αυτές, στη Λεμεσό, στον Ευαγγελίδη απονεμήθηκε πρώτο βραβείο από επιτροπή κυπριακών βιομηχανικών προϊόντων⁸⁵.

⁸³ Εν χορδαίς και οργάνοις Διασκέδαση και ψυχαγωγία στην Κύπρο από την αρχαιότητα μέχρι την ανεξαρτησία, Αναγιωτός Μπάμπης, Αγγλοκρατία – Λεμεσός, σελ 303

⁸⁴ Φωνή της Κύπρου, 16 Οκτωβρίου 1910, σελ. 2

⁸⁵ Κουδουνάρης Αριστείδης, Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800 – 1920, Λευκωσία 2010, σελ. 147

Τονίζεται πως τελειοποίησε την τέχνη του στην Αθήνα η οποία φαίνεται ξανά ότι αποτελεί κέντρο αναφοράς για την Κύπρο. Είναι ο χώρος που έμαθε την οργανοποιεία και δέχτηκε τις εκεί επιδράσεις.

Τελειώνοντας, ας αναφερθεί ότι την ίδια περίοδο δρα στην Ελλάδα ο οργανοποιός Γεώργιος Χ. Ευαγγελίδης⁸⁶ ο οποίος φημίζεται για μαντολίνα, κιθάρες και για τα πρώτα μπουζούκια που συναντούμε στις αρχές του 20^{ου} αι., με σκάφος που θυμίζει μαντόλα. Χρειάζεται να διερευνηθεί η σχέση των δυο οργανοποιών και πιθανή συγγένειά τους. Την εποχή αυτή αρκετοί Κύπριοι πολιτογραφούνται ως Έλληνες εξαιτίας των προβλημάτων που είχαν με τα διαβατήριά τους και τον κεφαλικό φόρο⁸⁷.

Από τη γλώσσα γραφής φαίνεται ότι πιθανόν και τις διαφημίσεις για τον Ευαγγελίδη να τις έχει συντάξει ο ίδιος ο Αρτεμίδης ο οποίος εκτιμά την τέχνη της οργανοποιίας και τη διάδρασή της με τους μουσικούς.

⁸⁶ <http://www.rembetiko.gr/forums/showthread.php>

⁸⁷ Σοφοκλέους Κλ. Ανδρέας, Στυλιανός Χουρμούζιος, IMME Λευκωσία, 2009, σελ. 51

2.3 ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

2.3.1. Δάσκαλοι Μουσικής

Στις διαφημίσεις της σελίδας αυτής υπάρχει μια διαφήμιση με τίτλο « Μαθήματα Μουσικής »⁸⁸. Αναφέρεται ότι « ο κάλλιστος μουσικοδιδάσκαλος » κ. Βαγχράν Γενοφκιάν⁸⁹ παραδίδει μαθήματα βιολιού, μαντολίνου και κιθάρας οποιαδήποτε ώρα της ημέρας και σε οποιοδήποτε τόπο. Φαίνεται ότι ο Γενοφκιάν ζει από τα μαθήματα, δεν έχει διαμορφώσει ένα χώρο για να παραδίδει τα μαθήματά του, το ωράριο εργασίας του ήταν ρευστό. Πιο κάτω διευκρινίζεται πως παραδίδει επίσης μαθήματα «κλειδοκυμβάλου εις τους αρχαρίους». Προφανώς η ειδικότητά του δεν ήταν το πιάνο. Τονίζεται ότι σε ελάχιστο χρόνο θα μπορούν οι μαθητές να αποκτήσουν πολλές γνώσεις μουσικής. Είναι πολύ ενδιαφέρον το ότι σ' αυτή τη διαφήμιση αναφέρονται και οι τιμές των διδασκτρών που είναι ενδεικτικές για την εποχή. Ο δάσκαλος πληρώνεται με το μήνα « σελίνια τέσσερα » για ένα μάθημα τη βδομάδα, για δύο φορές τη βδομάδα «σελίνια έξι» και για τρεις φορές τη βδομάδα «σελίνια οχτώ». Σημειώνεται επίσης πως γίνεται μικρή έκπτωση σε αυτούς που αγαπούν την μουσική αλλά είναι οικονομικά αδύνατοι. Εκπληκτικό στοιχείο από τη διαφήμιση αυτή αφορά το ρεπερτόριο της εποχής αφού αναφέρεται ότι ο Γενοφκιάν έχει τριμελές μουσικό σχήμα που αναλαμβάνει να παίζει «εις γάμους και άλλας διασκεδάσεις διάφορα τεμάχια ελληνικά, τουρκικά και ευρωπαϊκά».

⁸⁸ Φωνή της Κύπρου, 19 Ιανουαρίου 1910, Μαθήματα Μουσικής, σελ. 4

⁸⁹ (1882 -1965) Αρμένιος, γεννήθηκε στη Κωνσταντινούπολη, πέθανε στη Λάρνακα. Έμαθε μουσική από τον πατέρα του που όπως αναφέρεται έπαιζε λαούτο (λαμβάνοντας υπόψη ότι ζούσε στην Κωνσταντινούπολη εκείνη την περίοδο μάλλον θα ήταν πολιτικό λαούτο). Πήρε δίπλωμα βιολιού και σύνθεσης στο Παρίσι από το École de Musique Jury et Loiseau. Δίδαξε στην Κύπρο βιολί και σύνθεση. Κατάρτισε επίσης χορωδίες ,έδωσε συναυλίες, συνέθεσε έργα, και έγραψε αυτοβιογραφία στην αρμενική γλώσσα. Ήταν επίσης και κουρδιστής πιάνων. Παναγιώτου Νίκος, Η μουσική στην Κύπρο τον καιρό της Αγγλοκρατίας, Μορφωτική Υπηρεσία Υπ. Παιδείας Λευκωσία 1985, σελ.25

Ο τρόπος που κρατά το βιολί στη φωτογραφία υποδηλώνει δυτικό κράτημα του βιολιού, χαρακτηριστικός ο καρπός του αριστερού χεριού, εξαιρετική η κεφαλή του βιολιού του με λιοντάρι.

Από την εφημερίδα μας βλέπουμε ότι δίδαξε μαντολίνο, κιθάρα και πιάνο.

Οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να τον ζητήσουν από το κατάστημα του Διγράν Ουζουνιάν έτσι δίνεται ένα γνωστό σημείο αναφοράς.

Είναι ενδιαφέρον ο εθνικός προσδιορισμός του ρεπερτορίου. Ελληνικά, τουρκικά αλλά και ευρωπαϊκά. Αποτελεί ζήτημα τι ρεπερτόριο προσδιόριζαν αυτοί οι όροι. Δείχνει ταυτόχρονα τις μουσικές προτιμήσεις της εποχής και την απαραίτητη ικανότητα να χειρίζεται κομμάτια διαφορετικού ρεπερτορίου. Ίσως και την έλλειψη κριτηρίων, ορίων, ορισμών και περί-ορισμών υφολογίας και αισθητικής που θα εμπόδιζαν ένα μουσικό να προσεγγίσει διαφορετικά ιδιώματα. Εν κατακλείδι δεν μπορούμε να ξέρουμε κατά πόσο προσέγγιζαν όντως με διαφορετική υφολογία αυτό το ρεπερτόριο και αποτελεί επίσης ζητούμενο το πώς το διαχειρίζονταν.

Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση Αρμένιου δασκάλου αυτή την εποχή είναι ο Μπεντελιάν⁹⁰ ο οποίος όταν ήρθε στην Κύπρο το 1921 σχημάτισε την εκκλησιαστική χορωδία της αρμενικής εκκλησίας και οργάνωσε ορχήστρα ευρωπαϊκής κλασικής μουσικής. Δίδαξε ευρωπαϊκή μουσική στο αρμενικό σχολείο για πενήντα δύο χρόνια, το 1926 ίδρυσε σχολική φιλαρμονική στην Αμερικανική Ακαδημία και ένα χρόνο αργότερα στην Αγγλική σχολή. Δίδαξε στο Ωδείο Κύπρου που ίδρυσε ο κυβερνήτης Στορς στο τουρκικό λύκειο και στο αρμένικο σχολείο Melkonian για πενήντα δύο χρόνια⁹¹.

Σε άλλη διαφήμιση με τίτλο « Μεγάλη Ευκαιρία »⁹² ο κ. Β. Γενοφκιάν παρουσιάζεται ως καθηγητής και χορδιστής πιάνων και μάλιστα «ανεγνωρισμένος υπό των μελών της ελλανοδίκου επιτροπής του Ωδείου των Παρισίων και Αθηνών». Ο Γενοφκιάν βρίσκεται στη Λευκωσία κάθε Τρίτη στο σινεμά Οριάν του έμπορα Αρτίν Μποχτζελιάν. Σε υποσημείωση αναφέρεται ότι στα τριάντα τρία χρόνια εμπειρίας του (διδασκαλία διάφορων μουσικών οργάνων και ως κουρδιστής πιάνων) « άφησε ευχαριστημένους παντού και τους πλέον δύσκολως ικανοποιημένους.»

Σε επόμενη διαφήμιση⁹³ του Γενοφκιάν παρουσιάζεται ως καθηγητής αναγνωρισμένος «υπό των μελών του Ωδείου των Παρισίων». Αναφέρεται ξανά στη διδασκαλία πιάνου,

⁹⁰ 1894 - 1990 Αρμένιος, γεννήθηκε στα Αδανα της Τουρκίας. Μουσικός, μουσικολόγος. Εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Κύπρο το 1921 μετά τις διώξεις των Τούρκων. Κουδουνάρης Α., ο.π. σελ. 67

⁹¹ Ο.π., σελ. 67

⁹² Φωνή της Κύπρου, 28 Μαρτίου 1925, Μεγάλη Ευκαιρία, σελ. 2

⁹³ Φωνή της Κύπρου, 10 Φεβρουαρίου 1926, σελ. 3

βιολιού, μαντολίνου κιθάρας προσθέτοντας ένα «κ.λπ.» που μάλλον δείχνει ότι διδάσκει και παρεμφερή. Σημειώνεται ότι απέκτησε μέθοδο εύκολη και γρήγορη χάρη στην πείρα του από το 1897. Στη διαφήμιση υπάρχει και η φωτογραφία του.

Σημαντικές είναι και οι αναφορές του στα θεωρητικά μαθήματα που πλαισιώνουν τη διδασκαλία του αφού επισημαίνει ότι κάθε μαθητής είναι απαραίτητο να γνωρίζει «φωνητική μουσική, μουσική ορθογραφία, ανάγνωση, θεωρία, μετάθεση, μουσική αρμονία». Υπερτονίζει την ανάγκη αυτών των μαθημάτων αφού παρομοιάζει αυτόν που δεν τα ξέρει σαν κάποιο τυφλό που επιθυμεί να γνωρίσει μια μεγάλη και υπερπληθή πόλη. Πιο κάτω παρουσιάζεται και ως πρώτη τάξεως χορδιστής. Το κούρδισμά του είναι σταθερό με διάρκεια και αναφέρεται ότι κάθε συγχορδία ακούγεται «αρμονικά». Αναφέρει ότι οι τιμές του είναι συγκαταβατικές και πλέον δίνει την δική του διεύθυνση « Αρσινόης 35, Λευκωσία».

Σε άλλη αγγελία⁹⁴ «γνωστοποιείται ότι ο κύριος Αραβιάν διδάσκει σε παιδιά και κοράσια από εφτά μέχρι 12 ετών [...] κλυδοκείμεβαλο, φωνητική μουσική, έγχορδα όργανα κλπ [...] εις τιμάς συγκαταβατικοτάτας».

Είναι χαρακτηριστικό πως μέσα από τη διαφήμιση εκφράζονται οι κοινωνικές αντιλήψεις για το φύλο αφού διαχωρίζονται σε «παιδιά και κορίτσια». Παρ' όλα αυτά από την εποχή που εξετάζουμε έχει ξεκινήσει η διδασκαλία μουσικής ιδιαίτερα σε κορίτσια της αστικής τάξης⁹⁵. Κυρίως τα κορίτσια διδάσκονται πιάνο και φωνητική αλλά υπήρχαν και περιπτώσεις γυναικών που έπαιξαν μαντολίνο και βιολί και η Ελένη Αθανασιάδου Μαξούτη που πήγε για σπουδές στο εξωτερικό, πράγμα σπάνιο για τα κοινωνικά δεδομένα της εποχής. Βλέπουμε επίσης ότι δεν υπάρχει εξειδίκευση στη διδασκαλία οργάνων αλλά ένας καθηγητής μπορεί να διδάξει πολλά όργανα. Χαρακτηριστική είναι η ασάφεια και αοριστία που αφήνει το «και τα λοιπά». Ο μουσικοί εκτός από τα διάφορα όργανα που γνωστοποιούν ότι διδάσκουν φαίνεται να είναι πρόθυμοι να διδάξουν και οτιδήποτε τους ζητηθεί.

⁹⁴ Φωνή της Κύπρου, 11 Σεπτεμβρίου 1910, Γνωστοποιήσεις, σελ.3

⁹⁵ Ο Σ. Ελ. Χουρμούζιος αναφέρει ότι για τη μουσική ενδιαφερόταν μόνο το «ασθενές φύλο» της αστικής κοινωνίας, Σοφοκλέους Κλ. Α., ο.π., Σάλπιξ, 19 Μαΐου 1880, σελ. 187

Οι συγκαταβατικές τιμές, «ευκαιρία λαμπρά», μπορεί να δείχνει ότι η προσφορά είναι μεγαλύτερη της ζήτησης αλλά και οι καλύτερες τιμές δίνουν το περιθώριο σε ένα άνοιγμα της μουσικής καλλιέργειας σε χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.

Σε άλλη διαφήμιση⁹⁶ μαθημάτων πιάνου παρουσιάζεται η Φαίδρα Λ. Ευθυβούλου από τη Λευκωσία, διπλωματούχος του Ωδείου Βιέννης η οποία μόλις έφθασε στην Κύπρο. Μας πληροφορεί ότι έχει «τρόπον λίαν εύληπτο και μεθοδικότατον» και συγκαταβατικά δίδακτρα. Για τους ενδιαφερόμενους αναφέρει ότι η οικία της είναι κοντά στο Δημόσιο κήπο Λευκωσίας.

Σε άλλη ανακοίνωση αναγγέλλεται ότι η ίδια, που σπούδασε τρία χρόνια στη Βιέννη, θα δώσει συναυλία κλασικών έργων μαζί με τον Π. Λεμπεχόβα, σολίστα του θεάτρου Βασιλάκη. Υπογραμμίζεται ότι «το κοινό της Λευκωσίας το οποίο δεν ακούει και πολύ συχνά κλασική μουσική θα επωφεληθεί της μοναδικής ευκαιρίας» και μάλιστα αναφέρεται ότι είναι η πρώτη φορά που οι δυο καλλιτέχνες θα παρουσιάσουν στην Κύπρο τη μουσική τους εργασία.

Σε διαφήμιση με τίτλο « Μαθήματα Μουσικής »⁹⁷ ο Άγγελος Δ' Άννα γνωστοποιεί ότι θα παραδίδει μουσικά μαθήματα στη Λευκωσία. Διδάσκει πιάνο, βιολί και άλλα μουσικά όργανα. Υπογραμμίζει ότι διδάσκει το «ανώτατο μάθημα της αρμονίας» και αναφέρει ότι μόνο με αυτό το μάθημα μπορεί κάποιος να γίνει «αληθής μύστις της μουσικής και εις την τάξιν των μουσικοσυνθετών να καταταχτεί». Η εισαγωγή θεωρητικών μαθημάτων φαίνεται να ξεκινάει από ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Εκφράζει ένα συντηρητικό δυτικό μοντέλο θεώρησης του τι είναι σύνθεση. Από το άρθρο βλέπουμε ότι ήταν διευθυντής της αστυνομικής ορχήστρας και αφού αποχώρησε θα παραδίδει ιδιαίτερα μαθήματα. Μάλιστα αναφέρεται ότι στις δικές του προσπάθειες οφείλεται η ώθηση στη μουσική μόρφωση στην «κοινωνία της Λευκωσίας». Κυρίως απευθύνεται στην υψηλή κοινωνία.

Σε μια από αυτές τις ανακοινώσεις⁹⁸ αναφέρεται ότι ο μουσικοδιδάσκαλος Κων. Τόμας θα απουσιάζει από τη Λάρνακα και θα βρίσκεται για δυο μήνες στη Λευκωσία.

⁹⁶ Φωνή της Κύπρου, 21 Μαρτίου 1925, Μαθήματα Πιάνου, σελ.4

⁹⁷ Φωνή της Κύπρου, 12 Σεπτεμβρίου 1912, Μαθήματα Μουσικής, σελ.2

⁹⁸ Φωνή της Κύπρου, 27 Αυγούστου 1910, Ανακοινώσεις, σελ.2

Αλλού⁹⁹ «ο μουσικοδιδάσκαλος» Ν.Φκλάζνερ¹⁰⁰ κοινοποιεί ότι βρίσκεται ήδη στη Λάρνακα και κοινοποιεί ότι διδάσκει διάφορα όργανα. Προσθέτει ότι μπορεί «να καταρτίσει και Φιλαρμονική της πόλεως». Πράγματι το 1904 οργανώνει τη φιλαρμονική Λάρνακας.

Η ευρωπαϊκή μουσική μπαίνει στα σαλόνια των αστών και τα κοσμεί¹⁰¹. Στην εφημερίδα μας μαζί με τις διαφημίσεις για τους μουσικοδιδάσκαλους εμφανίζονται πολυάριθμες και τακτικές διαφημίσεις οίκων εισαγωγής πιάνων. Σε διαφήμιση του Φ. Κολακκίδου και Υιού «Μεγάλη παρακαταθήκη πιάνων – Πιάνα γαλλικά! Πιάνα γερμανικά!»¹⁰² τα πιάνα εύστοχα, για το σκοπό της διαφήμισης, χαρακτηρίζονται «αρμονικότερα». Φαίνονται οι εμπορικές συναλλαγές με την Ευρώπη και μάλιστα αναφέρεται πως τα πιάνα προέρχονται από τα «περιφημότερα» εργοστάσια της Ευρώπης.

Σε αγγελία¹⁰³ του 1906 δημοσιεύεται ότι πωλείται κλειδοκύμβαλο 15 λίρες¹⁰⁴ ενώ ένα καινούργιο κόστιζε από 45 έως 70 λίρες.

⁹⁹ Σάλπιγκξ, 17 Ιουλίου 1899, Ανακοίνωση, σελ.5

¹⁰⁰ Glaszner (1877-1965) Γεννήθηκε στην Ουγγαρία. Εξασκούσε το επάγγελμα του φωτογράφου.

Ερασιτέχνης αυτοδίδακτος μουσικός δίδαξε πιάνο, φλάουτο και άλλα μουσικά όργανα στη Λάρνακα.

Μέχρι το 1952 ήταν και εισαγωγέας μουσικών οργάνων. Παναγιώτου Νίκος, Η μουσική στην Κύπρο τον καιρό της Αγγλοκρατίας, Μορφωτική Υπηρεσία Υπ. Παιδείας Λευκωσία 1985, σελ. 31

¹⁰¹ Ο Τεύκρος Ανθίας σαρκάζει το «σνομπισμό» των αστών και την επιφανειακή τους σχέση με τη δυτική μουσική. Σοφοκλέους Κλ. Ανδρέας, Στυλιανός Χουρμούζιος, ΙΜΜΕ, Λευκωσία 2009, σελ. 240

¹⁰² Φωνή της Κύπρου, 4 Μαρτίου 1922, σελ. 4

¹⁰³ Φωνή της Κύπρου, 27 Μαΐου 1906, Πωλείται εξοχικών κλειδικύμβαλον broadwood, σελ. 3

¹⁰⁴ 15 λίρες ήταν ο μισθός διευθυντή τράπεζας, Τράπεζα Κύπρου, Χρονολόγιο 1899 – 2009, Λευκωσία 2010

2.3.2. Τα πρώτα Ωδεία

Αυτή την εποχή ιδρύονται τα πρώτα ωδεία. Προηγούμενες αναφορές σε συστηματική μάθηση μουσικής αφορούσαν κατ' εξοχήν την εκκλησιαστική μουσική, μουσική της ορθοδόξου ανατολικής εκκλησίας, ενώ δεν υπήρχαν μουσικές σχολές ευρωπαϊκού τύπου. Ενώ από ένα άρθρο του Αρτεμίδα πληροφορούμαστε για το μάθημα μουσικής στα σχολεία¹⁰⁵.

Σε άρθρο με τίτλο το «Ωδείο και η Βιβλιοθήκη»¹⁰⁶ παρουσιάζεται η πρόθεση του κυβερνήτη Στορς να ιδρύσει Ωδείο και Βιβλιοθήκη στην Κύπρο. Για την ίδρυση του Ωδείου ήρθε σε επικοινωνία με ξένους καθηγητές από την Ευρώπη ενώ για τη βιβλιοθήκη προτίθεται να διορίσει ένα Έλληνα ως διευθυντή και ένα Οθωμανό ως βοηθό. Σε επόμενο άρθρο¹⁰⁷ καταγράφονται οι προεργασίες για την οργάνωση του ωδείου όπως ενοικίαση κατάλληλης οικοδομής και αναγγέλλεται η ημερομηνία έναρξης του στις 2 Μαΐου 1927 .

Σε άλλο άρθρο με τίτλο «Πρωτοτυπία περί την ίδρυση Ωδείου »¹⁰⁸ γίνεται κριτική για τις διεργασίες που αφορούν την ίδρυση και μελλοντική λειτουργία του Ωδείου. Ο ανώνυμος αρθρογράφος θεωρεί εσπευσμένη την ίδρυση του ωδείου και δηλώνει την απογοήτευσή του διότι φαίνεται πως δεν θα έρθουν καθηγητές από την Ευρώπη. Αμφισβητεί τον τρόπο επιλογής διδακτικού προσωπικού και την έλλειψη «πεφωτισμένης γνώμης ειδικών» οι οποίοι θα βοηθήσουν ώστε το ωδείο να γίνει εφάμιλλο των ξένων. Όπως φαίνεται από το άρθρο μας την εποχή αυτή τα ωδεία θεωρούνταν ισότιμα πανεπιστημιακών σχολών.

Στο επόμενο άρθρο, της ίδιας σελίδας, με τίτλο «Η φτώχεια θέλει καλοπέραση»¹⁰⁹, άλλος ανώνυμος αρθρογράφος, ειρωνεύεται τη δημιουργία ωδείου αφού τη θεωρεί ως « άτοπον πολυτέλεια». Όπως αναφέρεται σε άλλο άρθρο το ωδείο που ίδρυσε ο Κυβερνήτης Στορς δεν είχε πολλούς μαθητές. Ας σημειωθεί πως το Ελληνικό Ωδείο που δημιουργήθηκε δυο χρόνια αργότερα, όπως θα εξετάσουμε πιο κάτω, είχε πολλούς μαθητές από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του. Σε ανακοίνωση της Επιτροπής του

¹⁰⁵ Σάλπιγξ, 24 Ιουλίου 1899, Παγκύπριο Γυμνάσιο, τι γίνεται εκεί μέσα, σελ. 2

¹⁰⁶ Φωνή της Κύπρου, 5 Μαρτίου 1927 Το ωδείον και η βιβλιοθήκη, σελ. 3

¹⁰⁷ Φωνή της Κύπρου, 12 Μαρτίου 1927, Ωδείον Κύπρου, σελ.3

¹⁰⁸ Φωνή της Κύπρου, 19 Μαρτίου 1927, Πρωτοτυπία περί την ίδρυση Ωδείου, σελ.1

¹⁰⁹ Φωνή της Κύπρου, 19 Μαρτίου 1927, Η φτώχεια-θέλει καλοπέραση, σελ. 1

Ωδείου με τίτλο που τονίζει τον ιδρυτικό ρόλο του κυβερνήτη¹¹⁰ «Υπό την προστασία του ιδρυτού του της Α.Ε. του κυβερνήτου Κύπρου Σερ Ρόναλτ Στορς» αναγγέλθηκε ότι η έναρξη της λειτουργίας του Ωδείου θα γίνει την 1^η Μαΐου 1927, δηλ. μια μέρα νωρίτερα από την ήδη προγραμματισμένη. Διευθυντής ήταν ο Ι. Καλμοίρις¹¹¹. Το κτήριο στο οποίο στεγάστηκε το Ωδείο ήταν το πρώην ξενοδοχείο Grand Hotel.

Σε μετέπειτα δημοσίευση¹¹² για το Ωδείο πληροφορούμαστε πως στο προσωπικό του Ωδείου προστέθηκε και ο Σόλων Μιχαηλίδης για τη διδασκαλία κιθάρας.

Επίσης στην προσπάθειά του να αποκτήσει κύρος το Ωδείο και να προσελκύσει μαθητές επιστρατεύθηκε η φήμη του Μ. Καλομοίρη ο οποίος όπως αναφέρεται «θέτει τον εαυτό του»¹¹³ στη διάθεση του Κυβερνήτη για το όφελος της σχολής. Φαίνεται ότι συναντήθηκαν «δια ζώσης» αφού την ίδια χρονιά ο Καλομοίρης πραγματοποίησε συναυλίες στην Κύπρο με τη Μ. Κοτοπούλη¹¹⁴ και υποσχέθηκε να παρέχει δυο υποτροφίες σε σπουδαστές του Ωδείου. Σύμφωνα με το δημοσίευμα η υπόσχεση του επικυρώθηκε γραπτώς¹¹⁵. Ως γνωστό ο Καλομοίρης κατόρθωνε να έχει μονίμως προσβάσεις στην εκάστοτε εξουσία¹¹⁶.

Επί Στορς ιδρύθηκε και η Αγγλική Σχολή Λευκωσίας¹¹⁷ και η Αμερικανική Σχολή στη Λάρνακα¹¹⁸. Αυτές οι σχολές λειτουργούν μέχρι σήμερα ως ιδιωτικά σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης. Πάντως η γενικευμένη αντίδραση ενάντια στο Στορς, που θα οδηγήσει λίγα χρόνια αργότερα στα Οκτωβριανά (1931), την πρώτη μαζική εξέγερση του λαού

¹¹⁰ Φωνή της Κύπρου, 26 Μαρτίου 1927, Υπό την προστασία του ιδρυτού του της Α.Ε. του κυβερνήτου Κύπρου Σερ Ρόναλτ Στορς, σελ. 3

¹¹¹ «Γεννήθηκε στη Ρωσία. Μουσικός. Στην Κύπρο άρχισε τη μουσική του δραστηριότητα το 1925.», Κουδουνάρης Αριστείδης, Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800 – 1920, Λευκωσία 2010, σελ. 214

¹¹² Φωνή της Κύπρου, 4 Ιουνίου 1927, Ωδείον Κύπρου, σελ.2

¹¹³ Φωνή της Κύπρου, 4 Ιουνίου 1927, Ωδείον Κύπρου, σελ.2

¹¹⁴ Φωνή της Κύπρου, 23 Απριλίου 1927, Συναυλία Καλομοίρη, σελ. 3

¹¹⁵ Φωνή της Κύπρου, 4 Ιουνίου 1927, Ωδείον Κύπρου, σελ.2

¹¹⁶ Μπελώνης Γιάννης, «Ο Μανώλης Καλομοίρης και η σκοτεινή πλευρά της περιόδου της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου», Πολυφωνία, τεύχ. 4, Άνοιξη 2004

¹¹⁷ Εκεί διδασκόταν η ελληνική, αγγλική, γαλλική, τουρκική, αραβική γλώσσα και διδάσκονταν επίσης «εμπορικά μαθήματα». Φωνή της Κύπρου, 16 Απριλίου 1927, Αγγλική Σχολή Λευκωσίας, σελ.2

¹¹⁸ Φωνή της Κύπρου, 16 Απριλίου 1927, Αμερικανική Σχολή εν Λάρνακι, σελ. 2

προς τους Βρετανούς αποικιοκράτες, οφείλεται και στην προσπάθειά του να ελέγξει τα σχολεία¹¹⁹.

Δεκαπέντε μέρες πριν από την έναρξη της λειτουργίας του Ωδείου, σε άρθρο με τίτλο «Με καθηγητάς και χωρίς μαθητάς»¹²⁰ αναφέρεται ότι δεν υπήρχαν πολλοί ενδιαφερόμενοι μαθητές. Ο αρθρογράφος δίνει δυο ερμηνείες. Από τη μια είναι τα υψηλά δίδακτρα και από την άλλη είναι ο τρόπος που καταρτίστηκε το ωδείο ο οποίος δεν κέρδισε την εμπιστοσύνη των μαθητών. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως οι μαθητές δεν πιστεύουν πως τους προσφέρει κάτι περισσότερο από εκείνο που είχαν και χωρίς Ωδείο και αυτό ο αρθρογράφος ζητά να διορθωθεί. Όπως φαίνεται πρόκειται για τον ίδιο αρθρογράφο που έγραψε και την κριτική για την ίδρυση του ωδείου. Φαίνεται επίσης ότι ο ίδιος προσδοκούσε να δημιουργηθεί Ωδείο πανεπιστημιακού επιπέδου το οποίο θα γινόταν πραγματικός πόλος έλξης.

Και ενώ το Ωδείο του Κυβερνήτη δεν είχε μαθητές, το Ελληνικό Ωδείο που θα ιδρυθεί δυο χρόνια αργότερα, θα αγκαλιαστεί από πολλούς μαθητές. Το Ελληνικό Ωδείο Κύπρου, που είναι παράρτημα του Ελληνικού Ωδείου Αθηνών, ιδρύεται το 1929 . Από το άρθρο με τίτλο « Ελληνικόν Ωδείον Κύπρου»¹²¹ παίρνουμε τις πληροφορίες πως διευθύντρια του Ωδείου ήταν η Ελένη Αθανασιάδου¹²². Από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του είχε την αμέριστη υποστήριξη «του ελληνικού κοινού Κύπρου». Εδώ επισημαίνεται ο εθνικός διαχωρισμός του κοινού . Το Ελληνικό Ωδείο Αθηνών, που το ίδρυσε ο Μ. Καλομοίρης και το διεύθυνε μέχρι το 1926, εξέφραζε την ιδεολογία της λεγόμενης ελληνικής εθνικής μουσικής σχολής πράγμα που δείχνει ότι ήταν δύσκολο να το εμπιστευτούν οι μουσουλμάνοι της Κύπρου. Αξιοσημείωτο είναι πως από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του είχε 176 μαθητές: 96 στο πιάνο, 38 στο βιολί, 30 στη δραματική (σημειώνεται ότι διδάσκεται και απαγγελία) και 12 στα λαϊκά όργανα τα

¹¹⁹ Ιστορία της Κύπρου, όπ. π σελ.95

¹²⁰ Φωνή της Κύπρου, 16 Απριλίου 1927,Με καθηγητάς χωρίς μαθητάς, σελ. 1

¹²¹ Φωνή της Κύπρου, 4 Οκτωβρίου 1930, Ελληνικόν Ωδείον Κύπρου, σελ 4

¹²² Ελένη Αθανασιάδου (1901-1982) Γεννήθηκε στη Λευκωσία το. Δάσκαλοί της στο πιάνο ήταν ο Αραπιάν και Δ' Anna. Φοίτησε στο Ελληνικό Ωδείο Αθηνών (1919-1925) και παρακολούθησε μαθήματα πιάνου στη Βιέννη στο γνωστό πιανίστα Φρανς Σμιτ. Το 1928 δίδαξε στο Ωδείο Κύπρου που ίδρυσε ο Κυβερνήτης Στορς και το 1929 άρχισε τη συνεργασία της με το Ελληνικό Ωδείο Κύπρου. Παναγιώτου Νίκος, Η μουσική στην Κύπρο τον καιρό της Αγγλοκρατίας, Μορφωτική Υπηρεσία Υπ. Παιδείας Λευκωσία 1985, σελ.23

οποία όμως δεν προσδιορίζονται. Τα δίδακτρα ήταν «έξι σελίνια μηνιαίως» και στο χώρο του Ωδείου υπήρχαν πιάνο για μελέτη. Πληροφορούμαστε επίσης για το νέο προσωπικό. Όσοι διδάσκουν είναι όλοι πτυχιούχοι ή διπλωματούχοι από τα Ωδεία της Ελλάδας. Μάλιστα ο Φρίξος Μικελλίδης¹²³ που θα δίδασκε «μονωδία, μελοδραματική, ενοργάνωση, πνευστά όργανα, πιάνο, θεωρία, αρμονία >> ήταν επίσης καθηγητής στο Παγκύπριο Γυμνάσιο και διευθυντής της Χορωδίας Λευκωσίας. Ο Χαρ. Μπερμπεριάν θα δίδασκε βιολί και Αγγελική Μητσάκη θα δίδασκε πιάνο. Στη συνέχεια του άρθρου παρατίθεται το πιστοποιητικό «αναγνώρισεως του εν Λευκωσία Ελληνικού Ωδείου υπό της ελληνικής κυβερνήσεως». Πρόκειται για μια επιστολή από τη διεύθυνση του Ελληνικού Ωδείου Αθηνών προς το κυπριακό παράρτημα που καταγράφονται οι νόμοι βάσει των οποίων παρέχεται η αναγνώριση στο Ελληνικό Ωδείο. Αναφέρεται επίσης ότι οι απόφοιτοι μπορούν να διοριστούν στα διδασκαλία και στη Μέση Εκπαίδευση. Ας αναφέρουμε σήμερα ότι τα παραρτήματα Ελληνικών Ωδείων δεν αναγνωρίζονται από το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού της Κυπριακής Δημοκρατίας αλλά υπάγονται στον κλάδο επιχειρήσεων του Υπουργείου Εμπορίου και Βιομηχανίας.

¹²³ Φρίξος Μικελλίδης (1904 – 1973) Σπούδασε στο Ελληνικό Ωδείο Αθηνών πιάνο και φωνητική.

Διορίστηκε καθηγητής μουσικής. Οργάνωσε και διεύθυνε τη χορωδία Λευκωσίας. Έγραψε μουσικά μέρη για θέατρο. Παναγιώτου Νίκος, Η μουσική στην Κύπρο τον καιρό της Αγγλοκρατίας, Μορφωτική Υπηρεσία Υπ. Παιδείας Λευκωσία 1985, σελ. 42

3.1. Οπερέτες-Επιθεώρηση-θέατρο-χορός

Η «σχολή χορού του Γεώργιου Φιλίππου»¹²⁴ ιδρύεται το 1917 και λειτουργεί με επιτυχία. Σε διαφήμιση του 1922 μας πληροφορεί ότι καλύπτει τις χορευτικές ανάγκες της υψηλής κοινωνίας της Λευκωσίας για εκμάθηση των νέων ευρωπαϊκών χορών τους οποίους παρακολούθησαν στην Αθήνα όπως «Εζητασιόν βαλς, Ουάν Στέπ, Φόξ Τρότ, Σημμή Σίο τις Εσπανιόλ».

Μέσο της Ελληνικής πρωτεύουσας έρχονται οι νέες χορευτικές τάσεις που αφορούν την αστική κοινωνία. Αρκετοί χοροί διαφημίζονται και πραγματοποιούνται στο Θέατρο Παπαδοπούλου στη Λευκωσία. Με άρθρο του μερικά χρόνια αργότερα ο Γ. Ανθίας στηλιτεύει τον μιμητισμό και τον σνομπισμό των αστών¹²⁵. Παρόμοια σχόλια συναντούμε και σε άρθρο του Κ.Αρτεμίδη το οποίο θα σχολιάσουμε εκτενέστερα στο σχετικό κεφάλαιο για τον Ατρεμίδη.

«Θεατρική κίνησις»¹²⁶

Αυτή την περίοδο διαφημίζονται πολλές θεατρικές παραστάσεις με θεματολογία που εξυπηρετεί την εθνική ιδεολογία της εποχής και διαχωρίζει εθνικά το κοινό, απευθύνεται συγκεκριμένα στο «ελληνικό κοινό της πρωτεύουσας» με εθνορομαντική χροιά αποσκοπώντας στα, «γενναία και ευγενή αισθήματα» την «ύψιστη πατριωτική συγκίνηση και την επίδειξη».

Το «θέατρο Παπαδοπούλου» φιλοξενεί θιάσους και από το εξωτερικό, κυρίως από την Ελλάδα όπως τον «οπερετικό θίασο Βασιλάκη» που έδωσε παραστάσεις και σε άλλες πόλεις της Κύπρου και αποτελείτο από τριάντα πρόσωπα και πέντε μουσικούς. Ο θίασος Βασιλάκη παρουσιάζει ελληνικές οπερέτες αλλά διαφημίζεται κυρίως για «όλες τις νέες βιενέζικες οπερέτες»¹²⁷. Επίσης το «θέατρο Παπαδοπούλου» φιλοξενεί κινηματογράφο με ξένες ταινίες, συναυλίες ευρωπαϊκής μουσικής και χορούς. Ενώ όπως αναφέρθηκε φιλοξένησε και τη «Μανδολινάτα Λεμεσού» με διευθυντή τον μουσικό Γ.Σ. Χουρμούζιο.

Στο «θέατρο Παπαδοπούλου» πραγματοποιήθηκε και μια «Συναυλία του Γυμναστικού Συλλόγου των Παγκυπρίων». Πληροφορούμαστε ότι στο πρόγραμμα περιλαμβάνονταν

¹²⁴ Φωνή της Κύπρου, 15 Ιανουαρίου 1922, σελ.4

¹²⁵ Εν χορδαίς και οργάνοις, ο. π., σελ. 240

¹²⁶ Φωνή της Κύπρου, 15 Ιανουαρίου 1922, σελ.4

¹²⁷ Φωνή της Κύπρου, 17 Δεκεμβρίου 1927, σελ.4

«κλασικά τεμάχια» με τη Φαίδρα Ευθυβούλου στο πιάνο, μια συμφωνία του Μπετόβεν με πιάνο, βιολί και βιολοντσέλο και απαγγελίες ποιημάτων από κυρίες της καλής κοινωνίας. «Ερασιτέχνιδες θα τραγουδήσουν εκλεκτά μέρη από όπερες». Πιθανότερα οπερέτες ή ελαφρά τραγούδια θα μπορούσαν οι «ερασιτέχνιδες» να τραγουδήσουν. Φαίνεται μια επιφανειακή σχέση που έχει η αστική τάξη και με τη δυτική μουσική.

Είναι χαρακτηριστικό ότι για το κλείσιμο της συναυλίας θα απάγγελλε «κυπριώτικα τραγούδια» ο ποιητής Δ. Λυπέρτης αλλά εξαιτίας του ότι ασθένησε τον αντικατέστησε ο ποιητής Βαλδασερίδης . Οι ποιητές θα απάγγελναν ουσιαστικά τα ποιήματά τους και όχι τραγούδια.

3.2. Κλεόβουλος Αρτεμίδης (1878 – 1949)

Γεννήθηκε στη Λευκωσία. Ήταν λόγιος, εκπαιδευτικός, μουσικός και ψάλτης. Ήταν απόφοιτος του Παγκυπρίου διδασκαλείου και δίδαξε σε χωριά μέχρι το 1898. Το 1903 πήγε στην Αθήνα για μετεκπαίδευση. Ήταν καθηγητής ευρωπαϊκής και εκκλησιαστικής μουσικής στο Παγκύπριο Γυμνάσιο, Διδασκαλείο, Παρθεναγωγείο Φανερωμένης (1898-1917). Από το 1899 ως το 1917 διετέλεσε ψάλτης στην ιστορική εκκλησία της Φανερωμένης στη Λευκωσία ενώ μέχρι το 1912 είχε συλλέξει και καταγράψει είκοσι κυπριακά δημοτικά τραγούδια τα οποία δημοσιεύθηκαν μετά το θάνατό του¹²⁸. Το 1917 μετανάστευσε στην Αίγυπτο όπου υπηρέτησε ως διευθυντής σε ελληνικά σχολεία μέχρι το 1948. Ίδρυσε το «Νέο Λύκειο Κλεοπάτρας Ραμλίου» στην Αλεξάνδρεια. Την περίοδο που έζησε στην Αίγυπτο διετέλεσε πρωτοψάλτης στον καθεδρικό ναό Αλεξανδρείας και στον πατριαρχικό ναό της Αγίας Παρασκευής. Συνέγραψε την «Ορφική Λύρα», που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1905, και ήταν συλλογή τραγουδιών για σχολική χρήση. Το 1949 στη Λευκωσία εκδόθηκε το βιβλίο του «Λειτουργική Υμνολογία».¹²⁹

Μέσα από τα άρθρα που δημοσίευε στην εφημερίδα « Φωνή της Κύπρου » αλλά και στον « Νέο κυπριακό Φύλαξ » αναδεικνύεται μια άλλη πτυχή του έργου του, αυτή της μουσικής αρθρογραφίας που ουσιαστικά αποτελεί τις απαρχές της κυπριακής μουσικοκριτικής. Σε ντοκιμαντέρ αφιέρωμα¹³⁰ στον Θεόδουλο Καλλίνικο¹³¹ αναφέρεται ότι ο Καλλίνικος με τη «συλλογή και ανάδειξη κυπριακών δημοτικών τραγουδιών συνέχισε το έργο που πρώτος ξεκίνησε ο Αρτεμίδης».

Ήδη από το άρθρο του για τον Κυπριανό Ευαγγελίδη παρουσίασε τις απόψεις του για την αισθητική του εύηχου των μουσικών οργάνων, στηλίτευσε τη ξενομανία και απευθυνόταν στους Κύπριους νέους που αγαπούν και υπηρετούν την μουσική τέχνη.

¹²⁸ Κουδουνάρης Αριστείδης, Βιογραφικών Λεξικών Κυπρίων 1800 – 1920, Λευκωσία 2010
σελ. 53-54

¹²⁹ Κουδουνάρης Α. ο.π., σελ. 54

¹³⁰ Αφιέρωμα στον Καλλίνικο, www.youtube.com/watch?v=Bq9bI7-TeEc

¹³¹ (1904 -2004) Λόγιος, ιεροψάλτης, διδάσκαλος βυζαντινής μουσικής, συγγραφέας. Ήταν μαθητής του Στυλιανού Χουρμουζίου. Κατέγραψε δημοτικά τραγούδια και κυπριακούς χορούς. Κουδουνάρης Αριστείδης, Βιογραφικών Λεξικών Κυπρίων 1800 – 1920, Λευκωσία 2010 , σελ. 212

Μετά την πρώτη του επαφή με τη διδασκαλία της μουσικής στο Παγκύπριο Γυμνάσιο δημοσιεύει το άρθρο με τίτλο το «Παγκύπριο Γυμνάσιο, τι γίνεται εκεί μέσα»¹³² και μέσα από αυτό αποδοκιμάζει τον παλαιότερο τρόπο με τον οποίο αντιμετωπιζόνταν τα καλλιτεχνικά μαθήματα. Η μουσική μαζί με τη γυμναστική και την ιχνογραφία (ζωγραφική) αποτελούσαν τα «τεχνικά μαθήματα» και θεωρούνταν υποδεέστερα αντικείμενα. Αναφέρει ότι δεν διδάσκονταν όλοι οι μαθητές μουσική αλλά η διδασκαλία της περιοριζόταν μόνο σε όσους είχαν καλή φωνή. Η μουσική δε θεωρούνταν μάθημα γι' αυτό δεν ήταν άξια να βαθμολογείται. Αντίθετα τα πράγματα τα τελευταία χρόνια άρχισαν να αλλάζουν προς το καλύτερο χάρη στη διεύθυνση και στην εφαρμογή μεθόδου διδασκαλίας αυτών των μαθημάτων. Στο άρθρο για να τονιστεί η σημασία και η αξία αυτών των μαθημάτων γίνονται αναφορές στην αρχαία ελληνική μυθολογία, στον Πλάτωνα, τον Ορφέα αλλά και σε καλλιτέχνες της Αναγέννησης, στο Μιχαήλ Άγγελο και το Ραφαήλ. Παρουσιάζει την Κύπρο ως «αναγεννημένη η οποία παρακολουθεί την πρόοδο και τον πολιτισμό και δεν πρέπει να υστερεί στα μαθήματα καλλιτεχνικής φύσεως».

Τα πρώτα χρόνια της αγγλοκρατίας υπάρχει διάχυτη αισιοδοξία στους αστικούς κύκλους που προσβλέπουν σε μια δυτικού τύπου πρόοδο και ο τύπος ως χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας καλλιεργεί τις ιδέες του διαφωτισμού εμποτισμένες από την ιδεολογία του εθνορομαντισμού. Η Αθήνα ως ηγεμονικό κέντρο επιδρά καταλυτικά στην περιφέρεια.

Οι ιδεολογικές επιρροές του Αρτεμίδη από το «κλεινό άστυ»-Αθήνα φαίνονται και από τον τίτλο που έδωσε στο βιβλίο του «Ορφική λύρα». Ο τίτλος αυτός μας παραπέμπει στην εθνική σχολή της Ελλάδας, όπως και ο τίτλος του βιβλίου του Γεώργιου Παχτίκου¹³³ «Απόλλων ο μουσιγέτης»¹³⁴ το οποίο παρουσιάζει με δύο άρθρα του στο κυπριακό κοινό. Εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη και περιέχει «άσματα της ιεράς ημών υμνωδίας, δημοτικά τινά των κατά τόπους ελληνικών χωρών». Αναφέρει επίσης ότι υπάρχουν και οχτώ «αρχαία», κάποια από τα οποία είναι «δραματικά χορικά», μελοποιημένα από τον Παχτίκο και άλλους συνθέτες που δεν μας προσδιορίζει. Αυτά τα τελευταία ο Αρτεμίδης θεωρεί ότι είναι κατάλληλα για σχολεία. Μάλιστα μας λέει

¹³² Σάλπιγξ, 24 Ιουλίου 1899, Παγκύπριο Γυμνάσιο, τι γίνεται εκεί μέσα, σελ. 2

¹³³ Παχτίκος δάσκαλος του Μ.Καλομοίρη

¹³⁴ Φωνή της Κύπρου, 6 Νοεμβρίου 1910 Απόλλων ο μουσιγέτης, σελ.2

ότι ο Παχτικός είναι φανατικός πολέμιος των «ξενικών»¹³⁵ τα οποία και θεωρεί επιβλαβή για τον μουσικό παιδαγωγικό σκοπό. Ο Παχτικός συνέλεξε δημοτικά τραγούδια, έκανε «μουσική λαογραφία» με στόχο την απόδειξη της ιστορικής συνέχειας και γι' αυτό αποκαλούσε το έργο του Μουσική Αρχαιολογία θυμίζοντας τα «επιβιώματα» του Πολίτη. Η θεωρία της πολιτισμικής συνέχειας στην μουσική. Η προσωπικότητα και το έργο του Παχτικού επηρέασαν καταλυτικά τον Αρτεμίδη ο οποίος αυτή τη χρονιά αρχίζει τη συλλογή δημοτικών τραγουδιών της Κύπρου και γράφει σε πεντάγραμμο είκοσι από αυτά τα οποία παρουσίασε μετά το θάνατό του ο Σ. Μιχαηλίδης¹³⁶.

Φαίνεται η συμβολή του Αρτεμίδη στη σύνδεση της δημοτικής μουσικής με τα εθνικά ιδεολογήματα και από το 1910 μιλά για διδασκαλία, διάδοση και διαιώνιση των εθνικών τραγουδιών ως «προγονικόν κειμήλιον». Όλες οι μετέπειτα συλλογές κυπριακής μουσικής έχουν αυτή την ιδεολογική χροιά.

Ο Αρτεμίδης σε άλλο άρθρο του με τίτλο «Η μουσική»¹³⁷, ξαναπαρουσιάζει το έργο του Παχτικού και προτείνει σε όσους ασχολούνται με τη μουσική στην Κύπρο να γίνουν συνδρομητές του μουσικού περιοδικού που θα εκδίδει ο Παχτικός. Το περιοδικό φιλοδοξεί να παρουσιάζει το έργο Ελλήνων μουσικών, να δημοσιεύει συνθέσεις φωνητικής και οργανικής μουσικής και στην εκκλησιαστική και στην ευρωπαϊκή σημειογραφία και ιδιαίτερα « άσματα αρχαία, εκκλησιαστικά, δημοτικά, χορικά δράματων, σχολικά και μελοδραματικά». Επιδεικνύεται ενδιαφέρον για την εκκλησιαστική και τη δημοτική μουσική, τους ελληνικούς χορούς και τη σχολική μουσική. Παρουσιάζεται ένα ενδιαφέρον, μέσα στους λόγιους κύκλους, για την ιστορική συνέχεια της ελληνικής μουσικής, προέκταση του ιδεολογήματος της θεωρίας της πολιτισμικής συνέχειας. Αντανάκλασή του γίνεται και στην επινόηση της μουσικής συνέχειας αφού στο περιοδικό του Παχτικού θα παρουσιάζονται μελέτες « περί αρχαίας, μεσαιωνικής και νεωτέρας ελληνικής μουσικής ».

Μέσα από αυτό το άρθρο φαίνονται καθαρά οι μουσικο-ιδεολογικές, αισθητικές αναζητήσεις του Αρτεμίδη. Από τη μια η «πολύτιμος εθνική μουσική κληρονομιά» από

¹³⁵ Δεν διευκρινίζεται το περιεχόμενο του όρου

¹³⁶ (1905- 1979) Μουσικός, μουσικολόγος, συνθέτης. Παναγιώτου Νίκος, Η μουσική στην Κύπρο τον καιρό της Αγγλοκρατίας, Μορφωτική Υπηρεσία Υπ. Παιδείας Λευκωσία 1985, σελ.45

¹³⁷ Φωνή της Κύπρου, 5 Μαρτίου 1911, Η μουσική, σελ. 2

την άλλη «η διεθνής μουσική κίνηση [...] η σοφή μουσική κίνηση της δύσεως»¹³⁸. Μας δίνει με ακρίβεια τον ορισμό της λεγόμενης ελληνικής εθνικής μουσικής σχολής.

Ο Αρτεμίδης διετέλεσε ψάλτης και δάσκαλος μουσικής. Βλέπουμε ότι οι αισθητικές επιλογές του είναι κυρίως ιδεολογικού περιεχομένου., αγαπά την εκκλησιαστική μουσική με την αισθητική της εποχής του και ως άνθρωπος λόγιος της εποχής του φαίνεται να ακολουθεί την εποχή της νεωτερικότητας της Κύπρου μέσα από το εθνορομαντικό ιδεολογικό μοντέλο το οποίο αποτελεί και γνώμονα για τις αισθητικές και μουσικές προτιμήσεις του. Η ιδεολογική δυναστεία της μουσικής τέχνης δεν ευνόησε την οπτική της μουσικής με ενδομουσικά κριτήρια στα πλαίσια ενός ρεύματος τέχνης.

Παρ' όλα αυτά ο Αρτεμίδης μπορεί να μη βλέπει την ιδεολογική κατά-χρηση της μουσικής αλλά επισημαίνει την προσποιητή σχέση των αστών με την μουσική και για την εποχή του εκφράζει πρωτοποριακές σκέψεις στο άρθρο του « Για ν' αγαπήσουμε την μουσικήν. Μια αξιόλογη προσπάθεια »¹³⁹. Αποτελεί ίσως το πιο μεστό άρθρο του Αρτεμίδη. Πρόκειται για ένα μουσικό μανιφέστο μέσα από το οποίο εκφράζει τις απόψεις του για τη μουσική πραγματικότητα της Κύπρου όπως ο ίδιος την αντιλαμβάνεται στην εποχή του. Θέτει ζητήματα πρόσληψης, κατανόησης και αισθητικής απόλαυσης της μουσικής που χωρίς παιδεία δεν μπορεί να υπάρξουν. Θίγει την εμπορευματοποίηση της μουσικής τέχνης και την αγορά της για το κοινωνικό στάτους και την επιφανειακή σχέση της ανώτερης τάξης την κοινωνική ταύτιση. Επίσης για το ρόλο των ίδιων των μουσικών δίνει το ρητορικό δίλλημα αν θα πρέπει να προσφέρουν τα εύπεπτα που ζητά το κοινό ή να στοχεύουν στη διαπαιδαγώγηση του. Συνειδητά ή ασυνειδητά γίνεται πρόδρομος της κυπριακής μουσικοκριτικής και της Κυπριακής «μουσικής λαογραφίας» αλλά και υπέρμαχος της εθνικής σχολής.

Αφορμή για το κείμενο αυτό υπήρξε συναυλία που διοργάνωσε ο κ. Κακουλής, καθηγητής του Ελληνικού Ωδείου, ο οποίος συγκεντρώνοντας γύρω του μια ομάδα από νέους συγκροτεί ορχήστρα με σκοπό τη δημιουργία μιας σταθερής καλλιτεχνικής κίνησης διοργανώνοντας τακτικές λαϊκές συναυλίες. Ο αρθρογράφος επεξηγεί ότι σκοπός αυτής της κίνησης είναι η «μετάδοση στα λαϊκά στρώματα της αγάπης για την

¹³⁸ Φωνή της Κύπρου, 5 Μαρτίου 1911, Η μουσική, σελ. 2

¹³⁹ Νέος κυπριακός φύλαξ, 10 Ιουνίου 1931, Για ν' αγαπήσουμε την μουσικήν. Μια αξιόλογη προσπάθεια, σελ. 6

μουσική» Εξαίρει αυτό το σκοπό σε αντίθεση με τη γενική αδιαφορία την οποία παρατηρεί. Επίσης επισημαίνει την έλλειψη καλλιτεχνικής κίνησης και την έλλειψη «καλλιτεχνίας οποιασδήποτε μορφής». Ο Αρτεμίδης χρησιμοποιεί όρους μουσικής ανθρωπολογίας και προσπαθεί να ερμηνεύσει την μουσική πραγματικότητα συνδυάζοντας ζητήματα αισθητικής απόλαυσης της μουσικής και μουσικής κοινωνικής μόρφωση.

Επίσης θίγει το ζήτημα της εμπορευματοποίησης της μουσικής και των μουσικών προτιμήσεων του κοινού σε αντιδιαστολή με το μουσικό επίπεδο.

Κεντρίζει θέματα αμορφωσιάς, κοινωνικό στάτους και αποκαλεί τους αστικούς κύκλους αρχοντοχωριάτες. Συνεχίζοντας θεωρεί πως είναι είδος αισθητικής πολυτέλειας η «καλή» μουσική και μάλιστα αναφέρει ότι σπάνια ακούγεται και αυτό συμβαίνει από ταξιδιώτες ξένους περαστικούς. Αναφέρει ότι οι καλλιτέχνες της Κύπρου ικανοποιούν τα αισθητικά γούστα του κοινού τα οποία χαρακτηρίζει «ακαλλιέργητα, κακής ποιότητας, αντικαλλιτεχνικά». Επεξηγεί τι θεωρεί «αισθητική μόρφωση ενός λαού» και τι εννοεί μουσικά μορφωμένο κοινό. Ως μέτρο αισθητικής μόρφωσης δεν παίρνει τους λίγους εκείνους που είναι σε θέση να καταλαβαίνουν και να χαίρονται το νόημα ενός κομματιού (δίνει το νόημα της αισθητικής απόλαυσης της μουσικής). Επεξηγεί ότι το κοινό, «ως επί τω πλείστο, είναι αμύητο στη θεία τέχνη των ήχων Έτσι σε «μια συναυλία, [...] κλείνει τα αφτιά του και ανοίγει το στόμα του σε ατέλειωτα χασμουρητά». Δεν επιρρίπτει ευθύνες στο κοινό γι' αυτό και κατανοεί ότι «είναι δύσκολο να δημιουργηθεί ενδιαφέρον εκεί που δεν υπάρχει». Διευκρινίζει ότι αυτό συμβαίνει σε όλα τα κοινωνικά στρώματα αναφέροντας, όχι με τυχαία σειρά, «ανθρώπους του λαού» προχωρεί στους «εργάτες στους υπαλλήλους, στους επιστήμονες». Παρ' όλα αυτά όπως αναφέρει ο Κλ. Αρτεμίδης παρατηρεί ότι οι σάλες των συναυλιών είναι γεμάτες και οι θέσεις τους ακριβοπληρώνονται. Όμως λέει ότι η πικρή αλήθεια είναι πως αυτή η τάση του κοινού προέρχεται από τον «αρχοντοχωριάτικο σνομπισμό», στη δίψα του θεάματος. Επεξηγεί ότι ο κόσμος ενδιαφέρεται για το θέαμα και όχι για τον ήχο θέτοντας το ζήτημα της εικονοκεντρικότητας σε αντιδιαστολή με την ηχοκεντρικότητα του πολιτισμού. Θίγει το θέμα πως κοινωνικοί λόγοι υπαγορεύουν την παρακολούθηση μιας συναυλίας από ανθρώπους που δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν, να επεξεργαστούν «το νόημα της μουσικής». Έτσι εξηγεί την έλλειψη ενθουσιασμού και τη δυσφορία που παρουσιάζεται στο κοινό. Θίγει το ότι χρειάζεται παιδεία για να υπάρξει αισθητική απόλαυση της

μουσικής και θεωρεί προνομιούχους αυτούς που είχανε τα μέσα και το χρόνο να μορφωθούν μουσικά κυρίως στο εξωτερικό. Τους αντιπαραβάλλει με τους πολλούς «βέβηλους», «που πληρώνουν μα δεν απολαμβάνουν». Υπογραμμίζει το «πληρώνουν» και λέει ότι η μουσική ενώ θεωρείται από τους πολλούς ως μια αχρείαστη πολυτέλεια, έχει γίνει αντικείμενο εμπορικής εκμετάλλευσης και ακριβοπληρώνεται. Τονίζει πως είναι πανύψηλες οι τιμές των συναυλιών που δίνονται από ξένους καλλιτέχνες και αυτό αποτελεί εμπόδιο διάδοσης της μουσικής στο ευρύ κοινό και έτσι η μουσική στην Κύπρο δεν εξυψώνεται. Κλείνοντας το άρθρο του εισηγείται πως είναι ανάγκη να γίνονται συναυλίες μορφωτικού χαρακτήρα και αισθητικής διαπαιδαγώγησης. Για να επέλθει μουσική μόρφωση προτείνει «να υποβληθεί το κοινό [...] σε μια κατάλληλη αισθητική δίαιτα [...] να οργανωθούν συνειδητά τακτικές λαϊκές συναυλίες με φθηνή τιμή με σκοπό να ελκύσουν και να διαπαιδαγωγήσουν τον κόσμο». Μόνο έτσι θεωρεί ότι θα δημιουργηθεί κλίμα συμπάθειας γι αυτή τη μουσική-εννοεί τη δυτική. Θίγεται ξανά το ζήτημα της κατανόησης ενός μουσικού έργου. Ζητά να διαδίδεται η μουσική και να μην την κρατούν για τον εαυτό τους όσοι έχουν μουσικές γνώσεις.

Καταληκτικά ζητά να υπηρετείται η τέχνη της μουσικής και να μην γίνεται μέσο ιδιοτέλειας και εκμετάλλευσης. Αντιλαμβάνεται την εμπορική οικονομική ιδιοτέλεια όχι την ιδεολογική την οποία και ο ίδιος εξ-υπηρετεί. Η «ελληνική εθνική, μουσική σχολή» βρίσκει γόνιμο έδαφος στην Κύπρο.

Η καλή μουσική που προτείνει είναι η ευρωπαϊκή κλασική και οι λαϊκές συναυλίες εν απουσία λαϊκής μουσικής! Ήδη αυτή την εποχή θεωρήθηκαν ιδανικά για διδασκαλία δημοτικά τραγούδια εναρμονισμένα κυρίως για πιάνο¹⁴⁰. Επίσης το όνομά του αναφερόταν στην εφημερίδα σε ανακοινώσεις με τις εκκλησίες που επρόκειτο να ψάλλει..Τον βρίσκουμε ακόμα να σχολιάζει μουσικά βιβλία όπως αυτά του Παχτίκου τα οποία προαναφέρονται, διαφημίζει τον οργανοποιό Κ. Ευαγγελίδη, διδάσκει μουσική στο Παγκύπριο Γυμνάσιο, κάνει κριτική σε καλλιτέχνες μουσικούς και θίγει τεχνικά θέματα όπως σε άρθρο του που αναφέρεται στην «έλλειψη ισορροπίας μεταξύ των

¹⁴⁰ Γιωργούδης Π. ο.π., Άσματα και Χοροί κυπριακοί. 21 τεμάχια δι' Άσμα και Κλειδοκύμβαλο, σελ 29

φωνών» στη χορωδία του Μπετελιάν»¹⁴¹ ενώ φαίνεται να παρακολουθεί τα πλείστα μουσικά δρώμενα της Κύπρου.

¹⁴¹ Νέος κυπριακός φύλαξ, 11 φεβρουαρίου 1931, Το κονσέρτο του κ. Bedelian , σελ.3

4. Η Εκκλησιαστική Μουσική της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας στην Κύπρο

Οι αναφορές που υπήρχαν στην εφημερίδα για την εκκλησιαστική μουσική ήταν λιγοστές. Περιορίζονταν σε μερικά ονόματα ψαλτών στις ανακοινώσεις για τις πανηγύρεις αγίων, εκδόσεις ψαλτικών βιβλίων και ονόματα δασκάλων που παράλληλα διατελούσαν και ως ψάλτες. Ο Αρτεμίδης, που επιμελείται αυτές τις ανακοινώσεις, δημοσιεύει κυρίως τις πανηγύρεις στις οποίες θα ψέλνει ο ίδιος¹⁴². Επίσης παρατηρείται η σύσταση εκκλησιαστικών χορωδιών από μαθητές, όπως αυτή του Παγκυπρίου, αλλά υπήρχε και αναφορά στις χορωδίες της μαντολινάτας Λεμεσού που θα έψελναν σε εκκλησία της Λευκωσίας την επόμενη μέρα της συναυλίας που έδωσαν στο θέατρο Παπαδοπούλου¹⁴³.

Αυτή την εποχή παρουσιάζονται σημαντικά ζητήματα που αφορούν την ψαλτική τέχνη στην Κύπρο. Είναι η εποχή που πλέον έχει καθιερωθεί η νέα γραφή και ελάχιστοι γνωρίζουν την παλαιά. Το ζήτημα του δημοτικισμού, η «κάθαρση» της γλώσσας και κατ' επέκταση η κάθαρση της εκκλησιαστικής μουσικής¹⁴⁴, η εισαγωγή δυτικών στοιχείων όπως η χρήση πολυφωνικών χορωδιών και η αισθητική της οπερέτας, το ζήτημα των μουσικών διαστημάτων και τα «λάθη» της επιτροπής του 1881 απασχολούν την εκκλησιαστική μουσική θεώρηση, πρακτική και αισθητική. Σημαντική πηγή πληροφοριών είναι τα βιβλία και τα άρθρα του Στυλιανού Ελευθεριάδη Χουρμουζίου. Επίσης βιογραφικά αρκετών ψαλτών και λεπτομέρειες για την ψαλτική στην Κύπρο παραθέτει ο Θ. Καλλίνικος στο «Μέγα Θεωρητικό» του.

Η Κύπρος είναι μακριά από το πατριαρχικό κέντρο της Κωνσταντινούπολης και το συντηρητισμό της ηγεμονίας του αλλά πριν την ίδρυση του Ελληνικού κράτους φαίνεται να υπάρχει μια πολιτική συμπόρευσης. Ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός έστειλε ψάλτες στην Κωνσταντινούπολη για να μάθουν τη νέα μέθοδο (νέα αναλυτική γραφή) και να την διαδώσουν στην Κύπρο¹⁴⁵. Η απόφασή του είχε και πολιτική χροιά. Όμως στα επόμενα χρόνια φαίνεται να έρχεται μια ρήξη με το Πατριαρχείο εξαιτίας της θέσης

¹⁴² Φωνή της Κύπρου, 12 Φεβρουαρίου 1906, Ανακοινώσεις, σελ. 2

¹⁴³ Φωνή της Κύπρου, 5 Απριλίου 1911, Ανακοινώσεις, σελ. 2

¹⁴⁴ Αντρίκος Νίκος, Εκκλησιαστική Μουσική της Σμύρνης 1880 – 1922, Μέθεξις, Θεσσαλονίκη 2012, σελ.61

¹⁴⁵ Καλλίνικος Θεόδουλος, Μέγα Θεωρητικόν, Λευκωσία 1977, σελ.126

που πήρε για το λεγόμενο Αρχιεπισκοπικό ζήτημα. Ο Πατριάρχης δεν υπόδειξε τον φανατικό αδιάλλακτο ενωτικό Κύριλλο.

Ο Θ. Καλλίνικος αναφέρει ονόματα ψαλτών που διδάχτηκαν εκκλησιαστική μουσική στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη αλλά κυρίως δέχεται επιρροές από πληθώρα ψαλτών της δεύτερης και διατηρεί στενές σχέσεις με τις ορθόδοξες εκκλησίες της Συρίας του Λιβάνου και της Αιγύπτου.

Ήδη με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και την «αποκοπή» της ελληνικής εκκλησίας από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως σταδιακά η Κύπρος στρέφεται προς την Αθήνα από την οποία δέχεται επιρροές αυτή την περίοδο.

Στην Αθήνα μετεκπαιδεύτηκε και ο Αρτεμίδης. Εκπαιδευτικός και πρωτοψάλτης του καθεδρικού ναού Αλεξάνδρειας. Πριν την αναχώρησή του για την Αίγυπτο σε άρθρο με τίτλο «Άριστον Μουσικόν βιβλίον η Αθωνιάς»¹⁴⁶ παρουσιάζει το βιβλίο «Αθωνιάς» του Π.Γ. Φιλανθίδη μουσικοδιδάσκαλου από την Πάνορμο. Σε αυτό το άρθρο βλέπουμε τη χρήση του όρου «βυζαντινή»¹⁴⁷ μουσική στην οποία αναφέρεται πως έχει ζήλο αυτός ο μουσικοδιδάσκαλος. Το βιβλίο παρουσιάζεται ως χρήσιμο για κάθε ιεροψάλτη. Εξετάζοντας το βιβλίο πρόκειται για συνθέσεις του Φιλανθίδη σε μια προσπάθεια ισορροπίας ανάμεσα στις δυο τάσεις που εμφανίζονται στην εποχή του στη μελοποίηση του στιχηραρίου¹⁴⁸ και όπως αναφέρει ο ίδιος ο Φιλανθίδης συνδυάζει το αργό του Ιακώβου του Πρωτοψάλτη και το σύντομο του Πέτρου του Πελοποννησίου.

Η βυζαντινή μουσική αποτελούσε μέρος του μαθήματος της μουσικής που διδασκόταν στα σχολεία.¹⁴⁹ Τα ελληνικά σχολεία στην Κύπρο ελέγχονταν από εκκλησιαστικές επιτροπές μέχρι το 1923. Μετά αναλαμβάνει η αγγλική διοίκηση και γίνονται υπάλληλοί της όλοι οι εκπαιδευτικοί και προωθείται ένα αναλυτικό πρόγραμμα από τους κυβερνήτες χωρίς αυτό να σημαίνει την πλήρη συμμόρφωση από τον όγκο των εκπαιδευτικών¹⁵⁰. Σε ανακοίνωση¹⁵¹ αναφέρεται ότι προτάθηκε δάσκαλος στην

¹⁴⁶ Φωνή της Κύπρου, 31 Ιανουαρίου 1910, Άριστον μουσικό βιβλίο η Αθωνιάς, σελ. 2

¹⁴⁷ Ο Στυλιανός Ελ. Χουρμούζιος στα άρθρα του την αναφέρει κυρίως ως «μουσική της ορθόδοξης ανατολικής εκκλησίας»

¹⁴⁸ Συντόμευση και μελισματική – αργή απόδοση. Ανθολογία Στιχηραρίου και παπαδικής, Σχολή Βυζαντινής μουσικής Αγία Μαρίνα Ανω Ιλισίων Αθήνα 2000, Σχολιάζοντας την «Αθωνιάδα».

¹⁴⁹ Σάλπιγξ, 24 Ιουλίου 1899, Παγκύπριο Γυμνάσιο, τι γίνεται εκεί μέσα, σελ. 2

¹⁵⁰ Χρονολόγιο 1899 – 2009, Τράπεζα Κύπρου, Λευκωσία 2010

αλληλοδιδασκτική σχολή του Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα ο Περικλής Κισσονέργης¹⁵² ο οποίος επαινείται ως περίφημος μουσικός¹⁵³ που θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως δεξής ψάλτης στην εκκλησία. Για το διορισμό ενός δασκάλου, όπως αναφέρεται, έβαζαν τις υπογραφές τους οι ίδιοι οι πολίτες οι οποίοι θα ήθελαν, «την Κυριακή να τον ακούσουν να ψάλλει στην εκκλησία και τη Δευτέρα να διδάσκει στο σχολείο»¹⁵⁴. Το ίδιο παρατηρείται και στην ανακοίνωση με τίτλο «Σχολεία Λεμεσού»¹⁵⁵ που αναφέρεται ότι ο δάσκαλος κ. Παπαδόπουλος¹⁵⁶ διατελούσε παράλληλα και χρέη ιεροψάλτη. Ο Παπαδόπουλος εμπλούτισε περαιτέρω τις γνώσεις του στη βυζαντινή μουσική κοντά στον Αχιλλέα Νικολαΐδη¹⁵⁷.

Ο γνωστότερος μαθητής του Αχιλλέα Νικολαΐδη είναι ο «άρχων πρωτοψάλτης»¹⁵⁸ Στυλιανός Ελευθεριάδης Χουρμούζιος Σε άρθρο « Μουσικά βιβλία »¹⁵⁹ διαφημίζονται τρία μουσικά βιβλία του. «Το εορτολόγιο, το τριώδιο και αναμένεται η τύπωση του βιβλίου Αγία Εβδομάς».

Ο Στ. Ελ. Χουρμούζιος (1848- 1937) αποτελεί μια εξέχουσα φυσιογνωμία. Ήταν εκπαιδευτικός, δημοσιογράφος, πρωτοψάλτης, λογοτέχνης και εκδότης της εφημερίδας Σάλπιγξ. Έχει καθιερωθεί ως ο σημαντικότερος πρωτοψάλτης της Κύπρου.

Όμως από τη μελέτη των θεωρητικών του προκύπτουν αρκετά ζητήματα. Αμφισβητεί την ύπαρξη ελάσσων και ελαχίστου τόνου στο μαλακό διατονικό γένος και δίνει μόνο

¹⁵¹ Φωνή της Κύπρου, 20 Αυγούστου 1885, σελ.2

¹⁵² Στη Σμύρνη διδάχθηκε βυζαντινή μουσική από τον Νικόλαο Πρωτοψάλτη. Το 1859 γράφεται στο πανεπιστήμιο Αθηνών. Στην Κύπρο διατέλεσε ψάλτης, δάσκαλος και επί αγγλοκρατίας «μεμούρης» δηλ. υπεύθυνος για την είσπραξη του φόρου της δεκάτης από την κωμόπολη Λευκόνοικο. Καλλίνικος Θ., ο.π. σελ.148

¹⁵³ Μέχρι τις μέρες μας στην Κύπρο όταν λέμε ότι κάποιος γνωρίζει τα μουσικά, εννοούμε πως γνωρίζει εκκλησιαστική μουσική.

¹⁵⁴ Φωνή της Κύπρου, 14 Σεπτεμβρίου 1910, Ανακοίνωση, σελ. 2

¹⁵⁵ Φωνή της Κύπρου, 21 Σεπτεμβρίου 1910, Σχολεία Λεμεσού, σελ. 3

¹⁵⁶ (1882 -1962) Έκανε την πρώτη μεταγραφή δημοτικών κυπριακών τραγουδιών στη βυζαντινή μουσική τα οποία εκδόθηκαν στη Φόρμιγκα Αθηνών το 1908. Καλλίνικος Θ., ο.π. σελ. 155

¹⁵⁷ (1830 – 1918) Γεννήθηκε στη Βάσα (Κοιλανίου) Το 1858 πήγε στη Σμύρνη και μαθήτευσε στον Πρωτοψάλτη Σμύρνης Νικόλαο. Όταν επέστρεψε στην Κύπρο εργάστηκε ως δημοδιδάσκαλος και ψάλτης. Δίδασκε επίσης τη Νέα Μουσική. Καλλίνικος Θ., ο. ο. , σελ. 126

¹⁵⁸ Ίσως η απόδοση του τίτλου «άρχων» , που παραδοσιακά συναντούμε στο πατριαρχείο, δείχνει μια τάση αυτονόμησης . Τον τίτλο αυτό απέδωσε η εκκλησία της Κύπρου και στον Θεόδουλο Καλλίνικο.

¹⁵⁹ Φωνή της Κύπρου, 12 Φεβρουαρίου, 1927, Μουσικά βιβλία, σελ. 4

διαστήματα εννιά και δώδεκα και στο χρωματικό γένος δίνει τα συγκεκριμένα διαστήματα έξι, δεκαοχτώ, έξι και στο εναρμόνιο έξι, δώδεκα. Τα επόμενα θεωρητικά που εκδίδονται στην Κύπρο όπως αυτό του Οικονόμου Χαράλαμπου και του Θεόδουλου Καλλίνικου χρησιμοποιούν τα διαστήματα του Σ. Ελ.Χουρμούζιου. Επίσης,αυτά, αντιγράφει ως ορθά διαστήματα για την Κυπριακή μουσική ο Π. Γιωργούδης¹⁶⁰. Ο Στ.Ελ, Χουρμούζιος¹⁶¹, με αφορμή την εισαγωγή τετράφωνης χορωδίας σε εκκλησία της Αλεξάνδρειας, αναφέρει τις δύο τάσεις που προέκυψαν γύρω από αυτό το ζήτημα. Αφενός αυτοί που είναι ενάντια στην τετραφωνία «έχουν την αίσθηση ότι μεταβάλλεται η εκκλησία σε θέατρο ή συναυλία» και αφετέρου «οι υποστηρικτές της αποστρέφονται το βυζαντινό σύστημα». Ο ίδιος τάσσεται μεταξύ των δυο και θεωρεί ότι «από τη μια το ευρωπαϊκό σύστημα όπως χρησιμοποιείτε δεν αρμόζει στην ανατολική εκκλησία αλλά ούτε και το βυζαντινό εξαιτίας της εισαγωγής τούρκικων και αραβικών θέσεων και διαιρέσεων των τόνων αλλά και του κακού χειρισμού της φωνής- ένρινο ψάλσιμο και ένρινη προφορά». Θεωρεί πλεονέκτημα της βυζαντινής μουσικής ότι με μικρές αλλοιώσεις, τις οποίες όπως λέει τις θεωρεί ασήμαντες, μπορεί να εναρμονιστεί με τρόπο που ταιριάζει στην Εκκλησία. Έτσι θα ικανοποιεί και «τα λεπυνθέντα όργανα της ακοής του πεπολιτισμένου κόσμου¹⁶²». «Και τότε δεν θα έχουν λόγον οι νεωτερίζοντες να εκτρέπονται ...εις την τετράφωνον Ευρωπαϊκή»¹⁶³ Το ίδιο υποστηρίζει και στη «μέθοδο» του που εξέδωσε το 1924¹⁶⁴ και αναφέρει «δια της εναρμονισμένης βυζαντινής μουσικής, όταν εκτελείται αυτή με τους επιστημονικούς κανόνας, με ήπιο ύφος και ταπεινή φωνή, τόση κατάνυξις και ευλάβεια καταλαμβάνει το εκκλησίασμα, ώστε νομίζει κανείς ότι ευρίσκεται στα ουράνια...»¹⁶⁵. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι διαφωνεί με την τετράφωνη χορωδία αλλά προτείνει μια εναρμόνιση κάποιου Αρχιμανδρίτη Χρύσανθου Βατοπεδινού στην οποία «το 60% των ιεροψαλτών ψάλλει εις την πρώτη γραμμίν, οι υπόλοιποι εις την δευτέραν, κατά δυό

¹⁶⁰ Γιωργούδης Π., ο.π.,σελ. 173

¹⁶¹Σοφοκλέους Κλ. Α., ο.π., Στ.Ελ. Χουρμούζιος «Σάλπιγξ 27 Ιουνίου 1887, Η εκκλησιαστική μουσική, σελ. 60

¹⁶² Χουρμούζιος Στυλιανός, Μέθοδος προς εύκολον διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής, Λευκωσία 1936, β' έκδ., σελ. 101

¹⁶³ Χουρμούζιος Στυλιανός, Μέθοδος προς εύκολον διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής, Λευκωσία 1936, β' έκδ., σελ. 108-109

¹⁶⁴ Χουρμούζιος Στυλιανός, Μέθοδος προς εύκολον διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής, Λευκωσία 1936, β' έκδ., σελ. 108-109

¹⁶⁵ Χουρμούζιος Σ., ο.π. σελ. 109

φωνάς χαμηλοτέραν γραμμήν και ανάλογος αριθμός ισοκρατών με την ανάλογη βάσιν.»¹⁶⁶ Οι δύο φωνές αντιστοιχούν στο διάστημα τρίτης χωρίς να προσδιορίζει ποιότητα. Φαίνεται αντιφατικό το κατηγορώ που κάνει ο ίδιος στον Θ. Σακελλαρίδη και του προσάπτει ότι εισήγαγε πολλούς νεωτερισμούς και μετέτρεψε το μέλος ώστε να μπαίνει και δεύτερη φωνή¹⁶⁷.

Αντιφάσεις στο έργο του παρουσιάζονται εξ αιτίας και του ιδεολογικού και ιστορικού πλαισίου αλλά θεωρώ και εξαιτίας της έλλειψης μια στέρεας μουσικής παιδείας. Είναι μεταξύ δύο κόσμων. Γεννήθηκε στην οθωμανική Κύπρο και καταξιώθηκε στη νεωτερική Κύπρο της αποικιοκρατίας. Είναι ανάμεσα στα μουσικά παραδείγματα της Ανατολικής μουσικής και της Δυτικής - «δυτικίζων» που εισάγεται στην Κύπρο. Προσπαθεί να γεφυρώσει τις προτιμήσεις με τις ιδεολογίες, τα αρχικά του βιώματα με τη στροφή προς τον δυτικό «πεπολιτισμένο κόσμο» και τελικά αυτονομείται.

Θεωρεί το Νικόλαο Σμύρνης¹⁶⁸ και τον Μισαηλίδη ότι απομακρύνονται από τον πραγματικό χαρακτήρα της βυζαντινής μουσικής με επιρροές από την Ανατολική μουσική, όμως θεωρεί ότι τα έργα τους είναι χρήσιμα στην εκμάθηση της εκκλησιαστικής μουσικής¹⁶⁹. Αυτό είναι αντιφατικό και παράδοξο, προτίνει κάτι για εκμάθηση το οποίο δεν θεωρεί κατάλληλο στην πρακτική εφαρμογή του. Ο ίδιος αγαπούσε να μελετά από το απάνθισμα της «Πανδώρας»¹⁷⁰. Αλλού διαχωρίζει το δημοτικό τραγούδι από την ψαλτική¹⁷¹ ενώ ο ίδιος τραγουδούσε τούρκικα και ελληνικά τραγούδια στα παιδικά του χρόνια και ο αδελφός της μητέρας του ήταν στα τάγματα των ζειμπέκηδων της Μ. Ασίας¹⁷². Ο Στ. Παπαϊωάννου¹⁷³ υποστήριξε ότι το όνομά του Χαρμής, εξ' ου και Χουρμούζιος μετέπειτα, το πήρε από οικογένεια Τούρκων που τον μεγάλωσε. Κατέγραφε καλίφωνους και μουσικά μορφωμένους μουεζίνηδες¹⁷⁴. Η

¹⁶⁶ Χουρμούζιος Σ., ο.π. σελ. 108

¹⁶⁷ Σοφοκλέους Κλ. Α., ο.π. σελ. 199

¹⁶⁸ Έρχεται σε «ρήξη» με τον δάσκαλο του δασκάλου του

¹⁶⁹ Σοφοκλέους Κλ. Α., ο.π., Στυλιανός Χουρμούζιος, Πρωινή 1936, συνέντευξη στον Τεύκρο Ανθία, σελ. 199

¹⁷⁰ Σοφοκλέους Κλ. Α., ο.π. σελ. 202

¹⁷¹ Σοφοκλέους Κλ. Α., ο.π. σελ. 184

¹⁷² Σοφοκλέους Κλ. Α., ο.π. σελ. 12

¹⁷³ Σοφοκλέους Κλ. Α., ο.π. σελ. 14

¹⁷⁴ Περνάρη Άντη, Χουρμούζιος ο άρχων Πρωτοψάλτης της κυπριακής Εκκλησίας, περ. Times of Cyprus, τομ. Α' 30/08/1957, σελ. 55

Έστειλε όμως το γιο του στην Αθήνα για δυτικές μουσικές σπουδές, ο οποίος όπως προαναφέρθηκε, ίδρυσε την πρώτη μαντολινάτα στην Κύπρο.

Φαίνεται να προβαίνει στο διαχωρισμό της «βυζαντινής» από την «ανατολική - οθωμανοτουρκική μουσική» εξαιτίας της «κάθαρσης» που επέβαλλε η ιδεολογία της εποχής και ο δημοτικισμός. Ο ίδιος υποστήριζε τη χρήση της δημοτικής και της κυπριακής διαλέκτου αλλά χρησιμοποιούσε γλωσσικό ιδίωμα ανάλογο με την περίπτωση και το θέμα που έγραφε. Και πάλι είναι μεταξύ δημοτικής και αρχαϊζουσας.

Ψάχνει μια αυτονόμηση, μια ιδιαίτερη ταυτότητα, προσπαθώντας σταδιακά να αποποιηθεί το οθωμανικό παρελθόν θέλοντας να δώσει ένα ξεχωριστό χαρακτήρα στην Εκκλησιαστική Μουσική την οποία δεν θεωρεί ούτε δυτική ούτε ανατολική.

Τρία χρόνια μετά το θάνατό του ο Οικονόμος Χαράλαμπος αναφέρει στο Θεωρητικό του «Βυζαντινής Μουσικής χορδή»: «...εισήγαγον μεθοδικώς μετά της γνησίας Εκκλησιαστικής μουσικής και Ιταλικήν και Σμυρναϊκούς αμανέδες, ενεχείρισαν αυτήν εις τους μουσικούς εν η ευρίσκει έκαστος μελωδία κατά την ιδιοτροπία και αρεσκίαν του»¹⁷⁵.

Μέσα από τη ρήξη με την ανοικτή και δεκτική σε επιρροές παράδοση δημιουργείται, επινοείται μια νέα που προσπαθεί να γίνει αρεστή στα «λεπτυνθέντα όργανα της ακοής του πεπολιτισμένου κόσμου»¹⁷⁶. Το έργο του επηρεάζει την πρακτική και θεωρητική προσέγγιση των ζητημάτων και της κυπριακής δημοτικής μουσικής. Σε συνέντευξη¹⁷⁷ του στον Τ. Ανθία, ανέφερε τη θέλησή του για έκδοση των «κυπριακών χωρών» όπως τους κατέγραψε στην παρασημαντική εκκλησιαστική μουσική σημειογραφία. Μάλιστα ισχυρίστηκε ότι πρόκειται για τους χορούς που έπαιζε βιολιστής στον γάμο του το 1873.

Η επιρροή που άσκησε φαίνεται στο έργο του μαθητή τού Καλλίνικου ο οποίος ήταν ο πρώτος που ηχογράφησε «δημοτικά τραγούδια» της Κύπρου το 1933. Ξεκίνησε τις «καταγραφές» του το 1924. Ο Καλλίνικος παραδέχεται ότι συνειδητά αφαίρεσε τα ξένα στοιχεία από την κυπριακή μουσική¹⁷⁸. (Δηλαδή ότι ο ίδιος θεώρησε ως ξένο). Επίσης η

¹⁷⁵ Οικονόμου Χαράλαμπος, ο.π., σελ.192

¹⁷⁶ Χουρμούζιος Στυλιανός, Μέθοδος προς εύκολον διδασκαλία της βυζαντινής μουσικής, Λευκωσία 1936, β' έκδ., σελ. 101

¹⁷⁷ Σοφοκλέους Κλ.Α., ο.π. σελ.200

¹⁷⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=Bq9bI7-TeEc>

πιστότητα των μελωδιών που μας «παράδωσε» πρέπει να αμφισβητηθεί αφού φαίνεται ότι είναι ένα κράμα που κατασκευάζει ο ίδιος «εντέχνως». Χαρακτηριστικό το πώς περιγράφει την δημιουργία του τραγουδιού «Τυλληρκώτισσα»¹⁷⁹. Η τέχνη περιθωριοποιείται στην εξυπηρέτηση της ιδεολογίας, στην ιδιοτέλεια της «μουσικής λαογραφίας»¹⁸⁰. Ιδιαίτερα ως ξένο, φαίνεται ότι ήταν ό,τι παραπέμπει σε Ανατολική-οθωμανική μουσική. Καταργήθηκε η διατονική συμπεριφορά της έβδομης βαθμίδας (Ζω) της θεμέλιας κλίμακας. Αφαιρέθηκε η μελωδική κίνηση σαμπάχ από κομμάτια¹⁸¹. Η χρήση συγκερασμένων διαστημάτων κατέστησε τον Α΄ Ήχο (τρόπο ουσάκ) ως μινόρε, ο πλ.Δ΄ Ήχος (ραστ) έγινε Γ΄ Ήχος-μαντζόρε θυμίζοντας την περίπτωση των «λαϊκών δρόμων»¹⁸² όπως και η μη απόδοση μαλακότερων χρωματικών τριημιτονίων με την παράβλεψη του Β΄Ήχου. Παγιώθηκε μια σκληρή ερμηνεία κομματιών καρτσιγιάρ και χουζάμ στην Ελληνοκυπριακή μουσική ενώ οι Τουρκοκύπριοι κράτησαν μαλακότερες εκδοχές.

Ο Καλλίνικος είχε δάσκαλο του επίσης και τον Μ.Καλομοίρη ο οποίος προλογίζει την έκδοση του βιβλίου του «Λαϊκή μούσα»¹⁸³. Αναφέρεται ότι ο Καλλίνικος συνέχισε το έργο του Αρτεμίδη¹⁸⁴. Αν η εθνική σχολή γίνεται όχημα της ιδεολογίας των αστών, η μουσική παρέμβαση του Καλλίνικου βρίσκει μαζική αποδοχή αφού εκφράζει το ιδεολόγημα της εποχής του (και όχι μόνο) και την «ανάγκη» ύπαρξης της παράδοσης ως συνέχειας της ελληνικής καταγωγής

Σήμερα η μουσική επέμβαση του Καλλίνικου θεωρείται ως «η μουσική παράδοση των Ελληνοκυπρίων»¹⁸⁵. Μαζί με συλλογές όπως αυτές του Γ.Αβέρωφ και του Τομπώλη

¹⁷⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=Bq9bl7-TeEc>

¹⁸⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=Bq9bl7-TeEc> έτσι αναφέρεται το έργο του.

¹⁸¹ Το τραγούδι «Άμαν Ντόκτορ» έγινε μινόρε και «Κότσινη Τριανταφυλλιά». Το «μελαχροινό» του Γ. Τσανάκα έγινε «αγάπησα την που καρθιάς» χωρίς τη χρήση της μελωδικής κίνησης σαμπάχ, κ.α.

¹⁸² Η πορείας ανάπτυξη της μελωδίας -segir – σε κομμάτια του κυπριακού ρεπερτορίου καταδεικνύουν την καταγωγή τους-σχέση τους με το Ανατολικό τροπικό σύστημα και αναδεικνύουν το σεγίρ ως εργαλείο προσέγγισης, τροπικής κατηγοριοποίησης και ασφαλούς διαχωρισμού από το τις κλίμακες της ευρωπαϊκής μουσικής. Για τη σημασία του –segir- Πολυφωνία, «Τα ανατολικά Μακάμ και ο «ορθός» τρόπος Ραστ» Μάρκος Σκούλιος, τευχ.25, Φθινόπωρο 2014

¹⁸³ Καλλίνικου Θεόδουλου, Κυπριακή λαϊκή μούσα, Κύπρος 1951

¹⁸⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=Bq9bl7-TeEc>

¹⁸⁵ Συνεχιστές του Καλλίνικου σήμερα οι μαθητές του Χ. Σιήκκης και ο Μ. Τερλικκάς.

αποτελούν το λεγόμενο Κυπριακό ρεπερτόριο. Οι ίδιοι αναφέρονται στην «πολιτογράφιση»¹⁸⁶ ελληνικών κομματιών ως κυπριακών. Αναφέρουν την «βάπτιση κομματιών»¹⁸⁷ με ονόματα που οι ίδιοι επινόησαν, επίσης τραγούδια με συνθέτη και στιχουργό παρουσιάζονται ως κυπριακά παραδοσιακά¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Τομπόλης Σώζος, Δημοτικά τραγούδια και χοροί της Κύπρου, Λευκωσία 1980,σελ. 8

¹⁸⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=Bq9bI7-TeEc>

¹⁸⁸ «Στον Καραβά τα ρούχα μου» Χρυσίνη .Έτος ηχογρ. 1937, «Μην με στέλνεις μάνα στην Αμερική»1935 Στίχοι: Γιώργος Καμβύσης, Μουσική: Δημήτρης Σέμσης, Το «μελαχροινό» του Γ.Τσανάκα 1910 κ.α

Συμπεράσματα

Η Κύπρος αυτή την περίοδο που εξετάζουμε εισάγεται στη νεωτερικότητα. Με τον τερματισμό της οθωμανικής περιόδου και την έναρξη της αγγλοκρατίας διαδραματίζονται σημαντικές αλλαγές σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής. Στο μουσικό τομέα αναπτύσσονται νέα είδη και αρχίζει να καλλιεργείται η δυτική μουσική και ιδρύονται τα πρώτα ωδεία. Η συμβολή ξένων μουσικών και ιδίως των Αρμενίων δασκάλων μουσικής φαίνεται καταλυτική. Γίνονται οι πρώτες εγχώριες προσπάθειες για συγκρότηση φιλαρμονικών και μαντολινάτων, οπερέτες και θίασοι κάνουν την εμφάνισή τους και καλλιεργείται μια αστικού τύπου ψυχαγωγία η οποία προβάλλεται μέσα από τον τύπο της εποχής.

Παράλληλα ο τύπος εκφράζει τις αντιλήψεις των λογίων της αστικής τάξης και καλλιεργεί τον εθνικισμό που εμποτίζει όλες τις εκφάνσεις της ζωής. Μέσα από αυτόν αποτυπώνονται οι επιλογές των αστών για το τι θεωρούν «μουσική» και τι «θόρυβο».

Έτσι εμφανίζεται η κατάχρηση του όρου της «δημοτικής μουσικής» μέσα από το ιδεολόγημα της παράδοσης που η εγγράμματη «elite» οικειοποιείται για ιδεολογικούς λόγους. Δεν υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές για ένα κυπριακό τοπικό ρεπερτόριο, υπάρχουν γενικές και αόριστες αναφορές στο «δημοτικό τραγούδι», στη «δημοτική μουσική».

Η ιδεολογική δυναστεία της μουσικής τέχνης φαίνεται μέσα από τη στρατευμένη ανάδυση της κυπριακής λαογραφίας και μέσα από την επιρροή των θέσεων της αποκαλούμενης εθνικής ελληνικής μουσικής σχολής που βρήκε έδαφος στην Κύπρο.

Αναφορές σε μουσικές που παραπέμπουν σε ανατολικά ιδιώματα δεν υπάρχουν. Είτε σκοπίμως αποσιωπούνται είτε ο ηγεμονικός έντυπος λόγος αποστρέφεται να ασχοληθεί με αυτές. Δεν υπάρχουν αναφορές ούτε στις μουσικές των άλλων μειονοτήτων.

Φαίνεται η ποδηγέτηση και κατασκευή της «συλλογικής-κοινωνικής μνήμης» από τον τύπο, ένα από τα χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας. Η επιλεκτική φωτο-σκίαση της ιστορίας, της μουσικής ιστορίας, της ιστορίας της τέχνης.

Επιπρόσθετα οι ιδεολογικές προεκτάσεις της ψαλτικής μουσικής στο πλαίσιο της οποίας, με συγκεκριμένο τρόπο, προσεγγίζεται η δημοτική μουσική. Μέχρι σήμερα

από τους λεγόμενους «εκκλησιαστικούς κύκλους» πηγάζει ένας ηγεμονικός λόγος που καταχράται την τοπική μουσική και τη συνδέει με το εθνικό ιδεολόγημα.

Στην περίοδο που εξετάζεται φαίνεται να υπάρχει μια κρίση ταυτότητας ως προς τις αισθητικές επιλογές που δεν καθορίζονται βάσει μουσικών χαρακτηριστικών, βάσει κριτηρίων μουσικής τέχνης. Η κάθαρση των ξένων στοιχείων που επιχειρείται μεταποιεί και την μουσική παράδοση των Ελληνοκυπρίων.

Η επινόηση της «παράδοσης» και η εκφραστική έκπτωση φαίνεται και από τα πλαίσια της εθνικής σχολής που πρόβαλλε μια ιδεώδη «δημοτική μουσική συζευγμένη με την υμνωδία και την σοφή μουσική της Δύσεως». Οι εναρμονίσεις ελληνοκυπριακών δημοτικών τραγουδιών ξεκινούν από το 1910 με τον Χρίστο Αποστολίδη «Άσματα και χοροί κυπριακοί 21 τεμάχια δι' Άσμαν και κλειδοκύμβαλο». Την εναρμόνιση μάλιστα ανέλαβε ο Διονύσιος Λαυράγκας¹⁸⁹ Έτσι, το δημοτικό τραγούδι, μεταμφιεσμένο δυτικά, έρχεται να μπει στα σαλόνια ως εθνικό ιδεολόγημα και μόνο τότε αποκτά ενδιαφέρον για τους αστούς. Οι ιδέες του Παχτίκου και του Καλομοίρη επηρέασαν την κυπριακή θεώρηση της τοπικής μουσικής.

Το ηγεμονικό εθνικό κέντρο της Αθήνας διαχέει στην περιφέρεια την κυρίαρχη ιδεολογία του. Όμως και οι Ελληνοκύπριοι λόγιοι που σπούδασαν στην Αθήνα μιμούνται άκριτα τις τάσεις που γνωρίζουν εκεί και τις μεταφέρουν στην Κύπρο.

Οι αστικοί κύκλοι έχουν εν τέλει μια επιφανειακή σχέση και με την τοπική μουσική παράδοση και με τη δυτική, γι' αυτό ίσως αρκούνται στα επιφανειακά θεάματα και στην επιφανειακή σύζευξη των δύο.

Σήμερα στη βιβλιογραφία αναφορικά με την ελληνοκυπριακή μουσική υπογραμμίζεται η «συνέχεια» της ελληνικότητας της Κύπρου και χρησιμοποιούν τον «ήχο» της αποκαλούμενης παραδοσιακής μουσικής ως «όχημα» εθνικής απόδειξης.

Όμως το ίδιο το ηχητικό-μουσικό υλικό πολλές φορές δίνει πληροφορίες μεγαλύτερης σημασίας από τη ρητορική που αναπτύχθηκε γύρω από αυτό.

Επιπρόσθετα έρχεται σε αντίθεση με την εγγράμματη «elite» που το οικειοποιήθηκε για ιδεολογικούς λόγους.

¹⁸⁹ Γιωργούδης Π. ο.π .σελ. 29

Παρά τις επεμβάσεις συναντά κανείς επιρροές από το ρεπερτόριο των γειτονικών χωρών. Χρησιμοποιούνται οι όροι : «καρσιλαμάς», «απτάλικο», «μανές», «αραπιές», «σαρκί», «μακκάμι»,¹⁹⁰ «πεσρέφ-κια»¹⁹¹ κ.α. Υπάρχουν κοινά υφολογικά στοιχεία με ιδιώματα από την τουρκική μουσική παράδοση, από τη Σμύρνη, τη Μυτιλήνη και την Καππαδοκία. Επίσης στο ρεπερτόριο περιλαμβάνονται αυτούσιες ή αποσπασματικές μελωδίες από τις παραδόσεις κυρίως του ελλαδικού και τουρκικού χώρου. Παράλληλα υπάρχουν πολλές δυτικές επιρροές.

Οι πολιτισμοί συνεχώς αφομοιώνουν στοιχεία από άλλους πολιτισμούς¹⁹² αλλά σε ποια από αυτά εστιάζουμε και ποια από αυτά φωτίζουμε σαφώς εμπεριέχει ιδεολογία. Έτσι σήμερα συναντούμε κυρίως μια επινοημένη παράδοση με επεμβάσεις για τη δημιουργία ενός ρεπερτορίου που είναι μεν από τις γείτονες παραδόσεις όμως τροποποιημένο για να εξυπηρετήσει ιδεολογήματα και πολιτικές σκοπιμότητες. Κυριαρχεί ένας φολκλωρικός στίχος και παραγνωρίζεται η όποια αξία της μουσικής ως τέχνη.

Με την εργασία αυτή ήθελα να κατανοήσω το πλαίσιο μεταποίησης και ανακατασκευής της μουσικής του τόπου μου την περίοδο μετάβασης από την οθωμανική κατοχή στην αποικιοκρατική νεωτερικότητα. Ερεύνησα τις ειδολογικές επιδράσεις και τις ιδεολογικές επιρροές που εντόπισα στην εφημερίδα Φωνή της Κύπρου που αντιστοιχούσαν σε πενήντα τόμους¹⁹³. Υπάρχουν άλλοι πεντακάσοιοι τόμοι ανατυπωμένοι για όλη την περίοδο της αγγλοκρατίας και από άλλες εφημερίδες, και υπάρχουν βέβαια και αυτές που ακόμα δεν έχουν ανατυπωθεί και δε διατίθενται στο κοινό από τις βιβλιοθήκες όπως επίσης και οι εφημερίδες του τουρκοκυπριακού τύπου.

Χρειάζεται αυτή η έρευνα να προχωρήσει σε βάθος, να ερευνηθούν εφημερίδες διαφορετικών πόλεων και πεποιθήσεων, να ερευνηθεί και ο τουρκοκυπριακός τύπος αλλά κυρίως το ίδιο το μουσικό υλικό που αποτελεί κοινό πολιτισμό.

Είναι επιτακτική η ανάγκη της ιδεολογικής απαγκίστρωσης της μουσικής και η προσέγγισή της ως τέχνη που αγκαλιάζει μέσα από το τοπικό το οικουμενικό.

¹⁹⁰ Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Κύπρος – Δημοτική μουσική, 1999.σελ.75-82. Υπάρχουν οι όροι αυτοί ως ονόματα «ηχογραφημάτων» αλλά δεν σχολιάζεται η καταγωγή τους. Κυριαρχεί μια λαογραφική προσέγγιση που εξυπηρετεί ιδεολογήματα.

¹⁹¹ Στην Κύπρο χρησιμοποιείται για την μελωδική πλοκή, και την χρήση πολλών μελωδικών φράσεων.
¹⁹² Braudel Fernand, Γραμματική των πολιτισμών, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005, σελ. 58

¹⁹³ Ένας τόμος αποτελείται από τα τεύχη της εφημερίδας που κυκλοφόρησαν σε ένα χρόνο,

Αν «η μουσική προοιωνίζει το μέλλον»¹⁹⁴, η επιλεκτική φωτοσκίαση της Ιστορίας της Κύπρου, η διαίρεση της πολιτιστικής της κληρονομιάς και ο διαχωρισμός της εκατό χρόνια πριν - όπως αντανακλούνται μέσα από τη μουσική - προοιωνίζαν την επερχόμενη διχοτόμηση του τόπου.

¹⁹⁴ Ζακ Αταλί, Θόρυβοι, Κέδρος, Αθήνα, 1978

Βιβλιογραφία

1. Αβέρωφ Γεώργιος, Κυπριακοί λαϊκοί χοροί, Λευκωσία 1978
2. Αβέρωφ Γεώργιος, Ο κυπριακός γάμος: εθνογραφική μελέτη, Λευκωσία 1996
3. Ανδρίκος Νίκος, Η εκκλησιαστική μουσική της Σμύρνης 1800-1922, Μέθεξις, Θεσσαλονίκη 2012
4. Anderson Benedict, Φαντασιακές Κοινότητες, Νεφέλη 1997
5. Αταλί Ζακ, Θόρυβοι, Κέδρος, Αθήνα, 1978
6. Braudel Fernand, Γραμματική των Πολιτισμών, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής
7. Τραπέζης, Αθήνα 2005, δ' ανατύπωση
8. Γιωργούδης Πανίκος, Εθνομουσικολογία: Μαθοδολογία και Εφαρμογή, Μεσόγειος, Αθήνα 2004
9. Εν χορδαίς και οργάνοις, Διασκέδαση και ψυχαγωγία στην Κύπρο από την Αρχαιότητα μέχρι την Ανεξαρτησία, Πολιτιστικό Κέντρο Τράπεζας Marfin Λ αϊκή, Λευκωσία 2008
10. HallS.-Gieben B., Η διαμόρφωση της Νεωτερικότητας, Σαββάλας, Αθήνα 2003
11. Hobsbawm Eric – Ranger Terence, The invitation of tradition, Cambridge university press, 1983
12. Ζαρμάς Πιερής, Πηγές της κυπριακής δημοτικής μουσικής, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 1993
13. Η Δημοτική Μουσική στην Κύπρο, Πρακτικά Συνεδρίου, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Λευκωσία 1996
14. Θεοδωρίδης Π . Πέτρος, Οι μεταμορφώσεις της ταυτότητας , Αντιγόνη , Θεσσαλονίκη 2004
15. Θεοχαρίδης Π. Ιωάννης, Οθωμανικά Έγγραφα 1840 -1912, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 1999
16. Ιστορία της Κύπρου, Αγγλοκρατία (1878 – 1959), Οδύσσεια, Λευκωσία 2010, τόμ. Γ'
17. Καλλίνικος Θεόδουλος, Μέγα Θεωρητικόν Εκκλησιαστικής Βυζαντινής Μουσικής, Λευκωσία 1977-1981
18. Κουδουνάρης Λ. Αριστείδης, Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων, έκτη επαυξημένη έκδοση Λευκωσία 2010
19. Κυριακίδου Νέστορος Άλκηστη, Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα, 1978

20. Lucie Bonato, Χάρης Γιακουμής, KadirKada, Η νήσος Κύπρος, Φωτογραφικό οδοιπορικό από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα, Εν Τύποις, Λευκωσία 2007
21. Λυμπουρίδης Αχιλλέας, Η Αγγλοκρατία στην Κύπρο, Λευκωσία 1985
22. Μπελώνης Γιάννης, «Ο Μανώλης Καλομοίρης και η σκοτεινή πλευρά της περιόδου της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου», Πολυφωνία, τεύχ. 4, Άνοιξη 2004
23. Οικονόμου Χαράλαμπος, Χορδή, Κ.Δ. Χαμπιαούρη, Πάφος 1940
24. Παναγιώτου Νίκος, Η μουσική στην Κύπρο την περίοδο της Αγγλοκρατίας, Μορφωτική Υπηρεσία Υπουργείου Παιδείας, Λευκωσία 1985
25. Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Κύπρος – Δημοτική μουσική, 1999
26. Σοφοκλέους Κλ. Ανδρέας, Στυλιανός Χουρμούζιος – Εκπαιδευτικός, Δημοσιογράφος, Πρωτοψάλτης, Λογοτέχνης-, Ινστιτούτο Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας Intercollege, Λευκωσία 2009
27. Σοφοκλέους Κλ. Ανδρέας, Η λογοκρισία του τύπου στην Κύπρο επί Αγγλοκρατίας, Εν τύποις, Λευκωσία 2014
28. Τομπόλης Σώζος, Δημοτικά τραγούδια και χοροί της Κύπρου, Λευκωσία 1980
29. Τριμικλιιώτης Νίκος, Η διαλεκτική του Έθνους – Κράτους και το καθεστώς εξαίρεσης, Σαββάλας 2010
30. Τομπόλης Σώζος, Κυπριακή Παραδοσιακή Μουσική, Πολιτιστικό Ίδρυμα τραπέζης Κύπρου, Λευκωσία 2002, τόμ. Ι και τόμ. ΙΙ
31. Τσιρπανλής Ν. Ζαχαρίας, Η Ευρώπη και ο κόσμος, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993
32. Φραγκέσκου Μαριάννα, Χατζηλήρας Αλέξανδρος-Μιχαήλ, Οι Μαρωνίτες της Κύπρου, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, Λευκωσία 1912
33. Χατζηλήρας Αλέξανδρος-Μιχαήλ, Οι Αρμένιοι της Κύπρου, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, Λευκωσία 1912
34. Χουρμούζιος Στυλιανός, Μέθοδος Βυζαντινής Μουσικής, Λευκωσία 1924
35. Χουρμούζιος Στυλιανός, Ο Δαμασκηνός ήτοι Θεωρητικόνπλήρης της Βυζαντινής Μουσικής, Λευκωσία 1934
36. Χρονολόγιο 1899 – 2009, Τράπεζα Κύπρου, Λευκωσία 2010
37. Χρυσάνθου Χρυσάνθος, ΜΜΕ: Μάρτυρες και πρωταγωνιστές, Αρμίδα, Λευκωσία 2008

Εφημερίδες

1. Εφημερίδα Νέον Κίτιο, 1879-1882 ανατύπωση Κατσιηλάρης, Λευκωσία 1998
2. Εφημερίδα Φωνή της Κύπρου, 1882 – 1931, ανατύπωση Κατσιηλάρης, Λευκωσία 1998

Διαδικτυακές αναφορές

1. http://limassolinhistory.blogspot.com.cy/2010/02/blog-post_7895.html
2. <http://www.rembetiko.gr/forums/showthread.php>
3. <https://www.youtube.com/watch?v=Bq9bI7-TeEc>

